

4049

2401
Պ. Ա. Վ. Տ. 187

AM 832

XXIII—VI

ԿԱՊՏԵՐԵՒ

ԵՐԿԻՂՆ ՈՒ ԱՆՎԵՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆ

Սկզբնական դաստիարակութեան ժամանակ

Փոխ. Մ. Ասիլեանց

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

1911

157.7

4-24

ՄԻՆՁԵՒ ԱՅԺՄ

Լոյս են տեսել հետեւեալ գրոյկները

I Երեւոյի կրթութիւնը մինչև 6 տարեկան հասակը — Հենրիկ Վերնիցի, թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի 25 կ:

II Երեւոյի ընդհանուր — Վերնիցի, թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի: 15 կ.

III Երեւոյի ազատագրութիւնը — Կ. Հ. Վենտցեւի: Մեծերն ու փոքրերը — տիկ. Իսահակսէնի. թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի: 15 կ.

IV Սովորութիւնները, նրանց նշանակութիւնն ու կրթութիւնը — Կ. Եւնիցկու, թարգմ. Մ. Աղ. և Ստ. Լ. Կ. Կ.

V. Պարզեանքն ու պատիժները ընտանեկան դաստիարակութեան մէջ — Ֆեսենկօի, թարգմ. Մ. 15 կ.

VI Որտեղից է աշխարհ եկել քո փոքրիկ եղբայրը — Գալանդաուէրի, թարգմ. տ. Հ. Թովչեանի: Ծանօթացրէք կեանքի ծագման հետ — տիկ. Սելմերի թարգմ. Ստ. Լ. 15 կ.

VII Ընտան. դաստիարակութեան նպատակները և հիմունքները. — Պ. Կապտերեի, թարգմ. Միս. Աս. 15 կ.

VIII Ինչն է հետաքրքրում և զարգացնում մանկան — Ակսել Արստալի, թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի: 15 կ.

IX Մանուկներէ աշխատանքն ընտանիքում. — Ակսել Արստալի, թարգմ. Մ. Ասիլեանցի: 15 կ.

X Տղան և աղջիկը անցողական շրջանում — Բուրի և Նելսէնի, թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի: 10 կ.

XI Մանկական անցողութիւնն ու ուրախութիւնը — Օտտօ Էրնստի, թարգմ. Լ. Բաբայեանի 20 կ.

XII Ժողովրդական մանկական խաղեր, խմբագրեց Ստ. Լիսիցեան: 20 կ.

XIII Ընտանեկան լարաբերութիւններն ու նրանց կրթիչ նշանակութիւնը, — Ա. Ն. Օստրոգորսկու թարգմ. Լ. Շ. 20 կ.

Арм.
2-5566a

2-5566a 17 JUL 2009

«ՀԱՍՈՒԵՐ» ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

15707
4-24

XXIII

ԿԱՊՏԵՐԵՒ

ԵՐԿԻՒՂՆ ՈՒ ԱՆՎԵՋԵՐՈՒԹԻՒՆՆ

ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԴԱՍԻՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

Փոխ. Մ. Ասիլեանց

ՊԿԵ. № 21535

Թ Ի 3 Լ Ի 2

Էլեկտրոնային ար. Ե. Ազատեանցի Պոլից. № 7.

1911

04 FEB 2014

4049

39661-63

ԵՐԿԻԻՂՆ ԵՒ ԱՆՎԵՀԵՐՈՒԹԻՒՆՆ ՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԴԱՍ-
ՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ:

Ա.

Դաստիարակութիւն սիրով եւ դաստիարակութիւն
երկիրով: Երկիրդ զանազան տեսակները դաս-
տիարակութեան ժամանակ:

Սկզբից իվեր մարդկութիւնն աշխարհում են մի-
մեանց ներհակ երկու զգացում՝ ուրախութիւն և տըխ-
րութիւն, սէր և ատելութիւն, երկիրդ և բարկութիւն:
Այս երկու զգացումները մարդկային բնութեան ար-
մատական՝ հիմնական զգացումներն են. մարդը ամեն
բանի վրայ նայում է այս երկու հայեցակէտով. թէ որ-
քան ուրախ է կամ տխուր. սիրում է մէկը, ատում միւ-
սը: Որքան մարդս բարձր է կանգնած միջակութիւնից,
այնքան էլ նրա գործունէութեան մէջ խիստ են արտա-
յայտւում այդ ներհակ յուզումները: Այն ոչ այնքան ու-
րուշ զգացումները, որոնք այդ երկու ներհակ զգացում-
ների մէջ կազմում են միջին տրամադրութեանը՝
հետեանք են աւելի նուրբ և զարգացած կեանքի և ա-
ռաջացել են աւելի ուշ ժամանակներում:

Մարդն իր երեխաների հետ վարւում էր այդ
երկու հզօր զգացումների ազդեցութեան ներքոյ. եր-
բեմն նրանց չափազանց երես էր տալիս, կատարում էր
նրանց բոլոր ցանկութիւնները, իր կամքը հպատակեց-

նում էր մանկան կամքին. երբեմն էլ իբրև ամենադա-
ժան դատաւոր խստութեամբ պատժում էր նրանց ամենաչնչին չարութեան և անմեղ վարմունքների համար:

Իհարկէ, դժւար է գտնել անխառն դրութեամբ դաստիարակչական այս կամ այն սխտեմը. միայն այս երկու զգացմունքների ներհակ տրամադրութիւնները կազմում են մարդկային բնութեան արմատական յատկութիւնները: Երկիւղով դաստիարակութեան դաժան սխտեմը կամ սիրով դաստիարակութեան մեղմ սխտեմն արտայայտում է միայն որոշ զգացման զօրեղ գերակշռութիւնը, բայց ոչ դրան ներհակ զգացման գլխովին բացակայութիւնը:

Ամերիկացի կարմրամորթ մանուկներն օրօրոցից դուրս գալուն պէս սողում կամ թաւալում են տաղաւարների մէջ բոլորովին մերկ, մինչև իրենք իրենց սովորում են մանգալ: Մինչև չորս տարեկան լինելը նրանք չեն կրում որևէ հագուստ. բայց այդ տարիքից սկսած կրում են կաշէ հանդերձ, որպիսին կրում են և նրանց ծնողները: Մանկութեան վաղ հասակում փոքրիկ կարմրամորթներին ամենևին չեն ճնշում. նրանք գնում են, վազվզում, թափառում են ուր որ կամենում են — լեռներում, անառններում, ջրերի մէջ, ցեխերում: Ամառայ մեծ մասն անցնում են լողալով գետերում, լճերում, ինչպէս ձկներ: Չորս կամ հինգ տարեկանից սկսւում է նրանց իսկական ընտանեկան դաստիարակութիւնը: Փոքրիկ աղջիկները, որքան նրանց ուժը պատում է՝ օգնում են իրանց մայրերին: Սկզբում նրանց ընտելացնում են փայտ հաւաքել. 8 տարեկան հասա-

կում նրանք կապում են փայտի տրցակներ և շալակով տուն բերում: Այդ հասակից վեր սկսում են փայտ կտրել, փայտ ճղել, եգիպտացորենի արտերը մշակել և այլ այդպիսի գործեր: Նրանց սկզբնական աշխատանքները թեթև են և բոլորովին համապատասխան մանկական հասակի թոյլ ուժերին: Տղաները վայելում են աւելի ազատութիւն, քան թէ աղջիկ երեխաները: Կարմրամորթների կարծիքով տղաները ծնւած են որսորդութեան և պատերազմների համար: Այդ պատճառով նշան առնելու համար մատաղ հասակից նրանց ձեռքը տալիս են նետ և աղեղ, միայն բութ ծայրով: Մարմնական պատիժը բոլորովին արտաքսուած է նրանց դաստիարակութիւնից: Կարմրամորթների կարծիքով ծեծն ստորացնում է մարդուն: Հարուած ստացած պատանին իրաւունք ունի իր վրէժը լուծել արիւնով և սպանութեամբ: Նրանք զգուշանում են մինչև անգամ սպառնալիքներ տալ մանուկներին: Պատահել են դէպքեր, երբ փոքրահասակ աղջիկները մի թեթև յանդիմանութեան համար անձնասպանութեամբ վերջ են տւել իրենց կեանքին կամ թէ միմիայն այն պատճառով, որ մայրերը նրանց երեսին ցայտել են ջրի միքանի կաթիլներ. այս վերջինը համարւում է ընդունւած պատիժներից ամենածանրագոյնը:

Աւելի մեղմ, քնքուշ և սրտազին է Գրեկանդացի մանուկների դաստիարակութիւնը, համաձայն իրենց ցեղական 'ընաւորութեան: Ծնողները շատ են սիրում իրենց երեխաներին: Վերջիններս էլ յայտնի են իրենց բարեբարոյութեամբ և հնազանդութեամբ, չը նայելով

որ էսքիմոսները մարմնական պատիժներ ամենևին չեն գործադրում: Վեց և եօթ տարեկան հասակում էսքիմոս մանուկներն արդէն դեկավարում և խնամում են իրենց կրտսեր եղբայրներին և քոյրերին: Նրանք բոլորն էլ հանգարտաբարոյ և համբերող են. համարեա ոչ մի ժամանակ չեն աղաղակում, ճչում, մինչև անգամ երբ վայր են ընկնում և չեն կարողանում իրենք իրենց ոտքի կանգնել: Մէկին տւած շաքարի կտորը կարգով անցնում է բերանից բերան բոլոր ընկերների մէջ, այնպէս որ իւրաքանչիւրն էլ ստանում է իր բաժինը: Նրանց դաստիարակութեան միակ միջոցը խաղերն և մեծերին նմանելն է: Վեց կամ եօթ տարեկան հասակից նրանց պարապմունքն է փոքր կենդանիներ, թռչուններ որսալ և այս վերջինների ձեւերը փնտռել, գտնել ու հաւաքել:

Դաստիարակութեան այս տեսակ սխտեմները հազւադէպ են. ընդհակառակ յաճախ կարգում ենք այն տեսակ սխտեմների մասին, որոնց մէջ մանուկների վրայ ազդելու համար առաջին տեղն են բռնում ահն ու սարսափը: Վայրենիների մօտ այս տեսակ սխտեմի գոյութիւնը հասկանալի է: Նրանց ապրուստը ապահովւած չէ, նրանք դժուարութեամբ են հայթայթում իրենց պարէնը. հարկ է լինում յաճախ և արագ տեղից տեղ փոխւել. այդ ժամանակ մանուկներին գրկած կամ շալկած պէտք է տանեն իրենք, աւելի մայրերը. դրացի ցեղերի յարաբերութիւնը միմեանց հետ թշնամական է: Այդ բոլոր հանգամանքները, իհարկէ, ծնողներին չին կարող տրամադրել բնըշաբար

վերաբերել իրենց երեխաներին: Յաճախ իրանք ծնողներն այնպիսի ծանր, անտանելի դրութեան մէջ են լինում, որ երեխաները նրանց աչքով չեն գալիս, աւելացրէք դրան և այն, որ վայրենիներն աւելի անզուսպ են: Նրանց կեանքի բոլոր պայմանները պահանջում են մեծ տոկունութիւն, համբերութիւն՝ տանելու ամեն տեսակ նեղութիւններ: Նրանք պիտի լինեն ֆիզիքապէս արի, կարիքի դէպքում չափազանց սակաւապէտ: Այս բոլորն այնպիսի յատկութիւններ են, որոնք չեն տրւում միանգամից, այլ ձեռք են բերւում երկար և դաժան փորձութիւններով և վարժութիւններով: Վայրենի շատ ցեղերի մօտ երիտասարդ տղան և մատաղահաս աղջիկը չափահաս են համարւում միայն այն ժամանակ, երբ կարողանում են դիմանալ զանազան տեսակի խիստ տանջանքների: Այդպիսի խիստ քննութեան ենթարկւելու համար, իհարկէ, առաջուց պիտի պատրաստուել: Յայտնի է արդէն սպարտական խիստ դաստիարակութիւնը. սպարտացիք հրապարակով իրենց պատանիներին ձաղկում և խարաղանում էին: Այդպիսի խիստ դաստիարակութեան նպատակն էր նրանց դարձնել դիմացկուն, անզգայ մարմնական տանջանքների—ցրտի, քաղցի, վէրքերի, յոգնածութեան և այլն:

Ահա այդպիսի վաղ ու հին ժամանակներից է ըսկիդրն առել դաստիարակութեան այն ամենակոպիտ ձեւը, որ կարելի է անւանել դաստիարակութիւն մարմնական տանջանքի երկիւղով: Թէ որքան և ի՞նչ տեսակ մարմնական տանջանքներ է կրել զանազան

դարերի և զանազան ժողովրդների ուսանող պատանեկութիւնը՝ անհնար է միառ մի թուել: Յունաստանում և Հռոմում մանուկներին ծեծում էին. միջին դարերում ամենաանգութ կերպով ձաղկում և խարաղանում էին. նոր ժամանակներում ծեծում էին. բազմադիմի ձևերով—ճիպոտներով, գաւազանով, քանոնով, խլիւզով էին երեսին, միջքին, ձեռքերին, քաշում էին մազերը, ականջներն և այլն և այլն: ԺԸ դարում մի ծերունի մանկավարժ պահել է հաշիւն այն պատիժների, որոնց ենթարկել է մանուկներին իր 51 տարւայ և 7 ամսւայ ուսուցչութեան ընթացքում: Ահա այդ հետաքրքիր հաշիւը:—Նա իր աշակերտներին հասցրել է գաւազանով 911,527 հարւած, ճիպոտներով 124,010, ձեռքով և քանոնով շրջկացրել է 20,989 անգամ, ձեռքով տւել է 136,715 հարւած, երեսին ապտակել է 10,235 անգամ, վզակով էին հասցրել է 7,905 հարւած, ձեռքով գլխին չմիացրել է 1,115,800 անգամ և 22,763 անգամ էլ Աստուածաշունչ գրքով: հաւատապատուժով, շարականով և քերականութեան գրքով: 777 անգամ երեսաններին չոքացրել է գետնին փրռած սիսեռների վրայ, 613 անգամ եռանկիւնի փայտի (ծղանի) վրայ, 5,001 անգամ աշակերտների գլխին հագցրել է իշի գլխանոց և 1,707 անգամ գլուխներից բարձր դէպի վեր բռնել է տւել ծեծի ճիպոտները: Այս հաշիւ մէջ զանց է արւած այն պատիժները, որ անպատրաստից հնարել է ինքը կարևոր համարւած դէպքերում: Այս մանկավարժի հայհոյանքի բառարանը կազմւած է եղել 3000 բառից, որի $\frac{2}{3}$ իր մայրե-

նի լեզւի սեփականութիւնն է, իսկ $\frac{1}{3}$ իր սեփական հնարածը: Դպրոցական մանուկներն այս մանկավարժի ձեռքին իսկական նահատակներ են եղել:

Մանուկներին ծեծելը հասել է մինչև մեր օրերը: Այս մասին կարելի է գտնել բազմաթիւ փաստեր շատ ազգերի ընտանեկան և դպրոցական՝ դաստիարակութեան պատմութեան մէջ: Եւ մինչև այժմ էլ դեռ շատերի համար խնդիր է, արդեօք հարկաւոր է մանուկներին ծեծել՝ թէ ոչ: Այս էլ պէտք է ասել, որ մանուկներին ծեծելով և մարմնական ցաւ ու տանջանք պատճառելով՝ չէին բաւականանում. հնարում էին դեռ էլի գանազան չարչարանքներ, օրինակ՝ երկար ժամանակ կանգնած և չոքած էին պահում, ձեռքերը դէպի վեր բարձրացրած, ձեռքը տալիս էին հաստ գիրք, փակում էին առանձին տեղում, կանգնեցում և նստեցնում էին անշարժ. պահում էին առանց ճաշի և այլն և այլն: Այս տեսակ բազմաթիւ պատիժների ընդարձակ գործադրութիւնը դպրոցները և ընտանիքները դարձրել էր տանջարաններ, որոնց մէջ չարչարւում ու նահատակւում էին երեխաները: Մարդկութեան գոյութեան պատմութեան ամբողջ ընթացքում մինչև մեր օրերը չի դադարել մարմնական պատիժներով դաստիարակող մանուկների աղիողորմ լացն ու ճիչը: Դաստիարակութեան պատրւակով մանուկների ջարդը՝ ծնողների, ուսուցիչների և հասակաւորների շատ հին զրադմունքն է: Ով հասել է՝ խրատել է խեղճ մանուկներին, այսինքն՝ գանալոծել է նրանց, կարծելով թէ նրանց մարմինն ու հոգուն մեծ վարձք է անում:

Այժմ ևս մարմնական պատժի կոպիտ ձևը դեռ գործադրւում է բացառիկ կարծեաժ դէպքերում: Թէև համեմատաբար սակաւ՝ գերմանական և անգլիական դպրոցներում:

Մարմնական պատիժների երկիւղով մանուկներին դաստիարակելու անյարմարութիւնը վաղուց արդէն հասկացել են, ուստի այդ սխտեմի բռնութիւնը փոքր առ փոքր կարճւելու վրայ է, այնպէս որ այժմ այդ հաւեր և հազին հիմնարկութեան աւերակներն են միայն մնացել, որոնք յիշեցնում են նրա անցեալ մեծութիւնը: Առաջ դպրոցներում աշակերտներին ծեծում էին ամենայն օր իւրաքանչիւր դասի ժամանակ, իսկ հիմա ծեծում են հազիւ: Առաջ կարծում էին, եթէ մանուկներն առանց ծեծի մեծանան՝ նրանցից լաւ մարդ չի դուրս գայ. ինչպէս կարելի է առանց երկիւղի:

Մարմնական պատիժների աստիճանաբար վերանալովը, թուլացաւ և նրանցից առաջացող երկիւղը. ուստի շատերը բոլորովին անհրաժեշտ համարեցին մանուկների մէջ անշէջ պահել աւելի նուրբ և քաղաքակիրթ երկիւղ—երկիւղ հոգեկան տանջանքների, խայթաժ ինքնասիրութեան, անյադ փառասիրութեան և սնապարծութեան, մրցութեան, յաղթանակի: Դպրոցների մէջ մտքին մէկ կողմից ինքնասիրութիւնը վերաւորող մի շարք նախատական պատիժներ, իսկ միւս կողմից՝ փառասիրութիւնը և սնապարծութիւնը գրգռող բազմատեսակ պարգևներ և մրցանակներ. այնպէս որ այնուհետեւ դպրոցները դարձան մի ասպարէզ, որտեղ աշակերտներն իրրեւ ախոյեաններ իւրաքանչիւր

քայլափոխում միմեանց դէմ պիտի մրցէին և մաքանէին:

Նախատական պատիժները բաւական բազմատեսակ էին, օրինակ՝ յանցաւորին արգելում էին կրել որ և է հագուստ (օրիորդաց դպրոցներում, օրինակ՝ գոգնոց), հագցնում էին տարբեր գոյնի աւելի կոշտ հանդերձ, յանցաւորը կրում էր իշի գլխի ձևով գլխանոց, խեղճատակի գլխարկ. հանդերձի վրայ գրում էին յանցանքն և այդպէս շրջեցնում ամբողջ դպրոցում. նրատեցնում էին վերջին սեղանի վրայ. վատ թւանշան էին դնում. անունը գրում էին սև մատեանում, յանցաւորը ծառայի կամ աղախնու փոխանակ կատարում էր դպրոցին վերաբերեալ թեթև ծառայութիւններ և այլն և այլն: Նախատական պատիժներին զուգընթաց դպրոցներում բարեբարոյ, առաջադէմ աշակերտներին և աշակերտուհիներին տալիս էին պատւաւոր պարգևներ, դասարաններում և դպրոցի այլ մասերում առաջին տեղերը, գովասանական թերթեր, նշանակում էին բարձր թւանշաններ. տղայոց դպրոցներում շքանշաններ կամ այլ այդ տեսակ իրեր. ազգանունները գրում էին մարմարեայ տախտակների վրայ: Օրիորդաց դպրոցներում տալիս էին ժապաւենական հանգոյցներ. տղայոց նշանակում էին դասապետներ, ուղղիչներ և այլն: Մէկ խօսքով ամեն ըրպէ և ամեն կերպ աշխատում էին մանուկների մէջ վառ պահել ինքնասիրութիւնը, փառասիրութիւնը և սնապարծութիւնը:

Միևնոյն ժամանակ անդադար ներշնչում էին մանուկներին, որ նրանք պէտք է աշխատեն գերադանցել

իրենց ընկերովը, կորդեն նրանից առաջին տեղը, պատուաւոր պաշտօնը, դասապետութիւնը և այլն: Դպրոցները վխտում էին մրցութիւններով, նախանձով, հակառակորդին կործանելու ամեն տեսակ նենգութիւններով: Ինչպէս կեանքի մէջ, այնպէս էլ դպրոցներում՝ ոմանք բարձրանում էին, բռնում առաջին տեղը, երբեմն պատուաւոր դիրքից, կոչումից ցած էին գլորւում հակառակորդից, նորից ընկնում համարեա վերջին տեղը, գնում խառնւում ամբոխի հետ, առժամանակ անհետանում նրանց շարքերում: Մէկ խօսքով՝ մանկան ինքնասիրութիւնը պահում էին լարւած դրութեան մէջ:

Նախատական պատիժները և մրցանակները աւելի մեծ կամ փոքր չափով այս կամ այն ձևով դեռ պահպանւում են բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներում: Այս միջոցները մանրամասն մշակել են մանաւանդ եգիպտոսները և ընդարձակ չափերով գործադրել փոխանակ բիրտ մարմնական պատիժների: Մարդասիրական հիմնարկութիւններն էլ նոյնպէս օգտուեցին այս սխտեմով, զրգուելով իրենց սաների մէջ պատուի և ինքնասիրութեան զգացումներ: Աշակերտների ինքնասիրութիւնը, փառասիրութիւնը և սնապարծութիւնը զրգող մրցանակաբաշխութիւններն այժմ ոչ մի տեղ այնպիսի մեծ չափերով չեն գործադրւում, ինչպէս Ֆրանսիայում: Այստեղ մանուկներին տալիս են բազմատեսակ պատուանշաններ, շքանշաններ, որոնցով ներանք պճնւում ու պարծենում են:

Դպրոցների ղեկավարներն ինքնասիրութիւնը

զրգող այդ միջոցները դեռ բաւական չը համարեցին, որովհետև նրանք սահմանափակւում էին միայն դպրոցով: Շատ աշակերտներ հասկանում էին, որ դպրոցը դեռ կեանք չէ, այլ նախադուռ, պատրաստութիւն կեանքի. այն ամենն, որ սահմանափակւում է դպրոցով՝ դեռ առանձին նշանակութիւն չունի: Կեանքն աւելի կարևոր է, այնտեղ՝ կեանքի մէջ են մարդու իսկական շահերը. դպրոցական յաջողութիւնները դեռ զրաւական չեն կեանքի մէջ ունենալիք յաջողութեան. դպրոցում շատ յաջողակներ կեանքի մէջ լինում են ձախողակ բաղդի տէր մարդիկ: «Եւ առաջինները կլինեն վերջինները», կարծես, ասւած է, ի միջի այլոց՝ և դպրոցականների վերաբերմամբ: Այդպիսով դպրոցական պատիժներն ու պարգևաբաշխութիւններն որոշեալ չափով հետզհետէ կորցնում էին իրենց գոյութեան խարիսխը և սահմանափակւում էր նրանց ազդեցութիւնը: Դպրոցական պարգևաբաշխութիւնները և պատիժները խաղալիքներ են, որոնք կարևորութիւն ունին երեխաների համար և միայն նրանց են հետաքրքրւում, բայց որոնց վրայ մեծերը նայում են ժլպիտով:

Դրանից յետոյ երկիւղն իբրև դաստիարակութեան հիմք ու խարիսխ ընդունողների մէջ ծագեց այսպիսի մի միտք. չի՞ կարելի արդեօք մանուկներին ահաբեկել այնպիսի միջոցներով, որոնք չը սահմանափակեն միայն դպրոցով, այլ և նրանց ազդեցութիւնը տարածւի և կեանքի մէջ: Առաջնորդւելով յիշեալ մըտքով, բայց և գլխաւորապէս աչքի առաջ ունենալով

պետական նպատակները՝ մտածեցին կրթական ցենզը միացնել քաղաքացիական արտօնութիւնների հետ, այն է՝ ով չի ստացել որևէ կրթութիւն, նա լիազօր, իրաւատէր քաղաքացի չէ. միայն նա է վայելում քաղաքացիական բոլոր իրաւունքները, ով ստացել է՝ թէև տարրական՝ կրթութիւն: Որքան կրթական ցենզը բարձր է, այնքան էլ անձնաւորութիւնն իրաւունքներ է ունենում աւելի պաւտաւոր և նիւթական ապահով պաշտօններ, տեղեր ստանալու. այդպիսին կեանքի մէջ դիւրութեամբ է ճանապարհ հարթում իր համար և յաջողութիւնների հասնում: Դիպլոմը բանում է բոլոր ապահով պաշտօնների և տեղերի դռները: Այդ ուղղութեամբ աշակերտներին խրախուսելն այն աստիճան առաջ գնաց, որ ուսանողը դեռ դպրոցական նստարանից ձեռք էր բերում աստիճաններ. կրթութիւն ստանալը համարուեց պետական ծառայութիւն և վարձատրուեց աստիճաններով: Հասկանալի է, որ այսպիսի հանգամանքներում աշակերտին դպրոցից արձակելը դարձաւ մի շատ սովորական ահաբեկիչ միջոց, որով միևնոյն ժամանակ զօրացաւ դպրոցական սպառնալիքների և ազդարարութիւնների երկիւղաբեր նշանակութիւնը: Աւելի ուժեղացան և աճեցին դպրոցական նախկին ահ ու սարսափները, իրանց դաշնակից ունենալով քաղաքացիական զանազան իրաւունքներ և արտօնութիւններ, որ կարելի էր ձեռք բերել միայն կրթութեամբ:

Զինաստանում ճիշտ և բացայայտ որոշած են այն քաղաքացիական իրաւունքները, որոնք կապւած են դիպլոմի հետ: Այնտեղ ով կամենում է պետական ծառայու-

թեան մէջ տեղ ստանալ, պարտաւոր է տալ քննութիւններ: Այդ քննութիւնները միջանիսն են. իւրաքանչիւր քննութիւն բռնում են յաջորդական կարգով. որոշեալ ժամանակամիջոց անցնելուց յետոյ և որոշեալ տեղերում: Քննութիւնները լինում են չափազանց խիստ: Պետական պաշտօն ստանալը կախւած է քննութեան աստիճանից. միայն նա ունի իրաւունք պետական ամենաբարձր պաշտօններ ստանալու, ով տեղ է սահմանւած քննութիւնները: Ով որ բռնել է միայն մէկ կամ երկու քննութիւն, նա աւելի նւազ իրաւունք է ստանում պետական ծառայութեան մէջ: Մեր սիստեմների հիմքն էլ, այն է՝ կապել ստացած կրթութեան հետ ծառայութեան իրաւունքներ և աստիճաններ՝ նոյնն է, ինչ որ Զինաստանում, բայց ոչ այնպէս վճռական և հետևողական, ինչպէս այնտեղ է:

Վերջապէս միջանի դպրոցներում վատ սովորող աշակերտներին վախեցնում էին Աստուծոյ բարկութեամբ, որ նա կը զրկէ նրանց իր երկնաւոր թաղաւորութիւնից, նրանք կը ժառանգեն գեհնի անշէջ կըրակը: Լաւ սովորողներին և դպրոցական բոլոր կարգերին հնազանդւողներին խոստանում էին դպրոցական իշխանութեան և Աստուծոյ հաճութիւնը, իսկ դպրոցական յանցանքների համար սպառնում էին Աստուծոյ բարկութեամբ ու պատժով: Այդպէս, Աստուծոյ երեխաների համար դպրոցական երկիւղի ամենաբարձր և վերջին աղբիւրն էր:

Դրանից այն կողմն անցնել այլ ևս անհնար էր, էլ ուրիշ ճանապարհ չը կար, երկիւղի բոլոր տեսակներն

արդէն սպառուել և գործադրուել էին դպրոցական գործի ծառայելու համար:

Բ.

Ամեն տեսակ երկիւղների հիմնական տարրերը: Երկիւղի ընդարձակ գործադրութեան պատճառները դաստիարակութեան ժամանակ:

Դպրոցներում և ընտանիքներում գործադրած ու գործադրուող երկիւղի բոլոր տեսակները հոգեբանական տեսակէտից կարելի է վերածել միմեանց հետ սերտ շաղկապւած ու մերձաւոր առնչութիւն ունեցող երկու կարգի—Ֆիզիքական և հոգեկան տանջանք առաջացնող սպառնալիքներ, և սպառնալիքներ՝ որոնց նպատակն է զրկել մարմնական և հոգեկան բաւակաւնութիւններից: Եւ իսկապէս դրանցից էլ աւելի սպառնալիքներ չըկան. իւրաքանչիւր որևէ սպառնալիք անպատճառ կըմտնէ յիշեալ երկու կարգի սպառնալիքներից մէկի մէջ:

Ամենախիստ և անմիջական սպառնալիքը, որ սաստիկ բարկացած մարդը թափում է իր բերանից՝ այն սպառնալիքն է, որով նա կամենում է անմիջապէս պատճառել ֆիզիքական կամ հոգեկան զգալի տանջանք:—Ես քեզ կըծեծեմ. ես քեզ փայտով ջարդ ու փշուր կանեմ, հաց չեմ տայ, որ ուտես. ձեռք ու ոտքդ կըկապեմ. մութ սենեակում կը փակեմ. ես քեզ բոլորի առջ կըխայտառակեմ. արարքներդ բոլորի առջ կը բանամ. ես ցոյց կըտամ, թէ դու որքան յի-

մար ես, փոփոխամիտ ես, թոյլ ես. քեզ ծաղրի առարկայ կըդարձնեմ: Ահա թէ ինչ է սպառնում հասակաւորը մեղանշող, բարկացնող երեխային: Այս սպառնալիքները բովանդակում են իրենց մէջ զանազան տեսակի դրական տանջանքներ:

Երկիւղի երկրորդ հիմնական տեսակը, որին յաճախ դիմում են հասակաւորներն երեխաների վերաբերմամբ՝ բաւականութիւնից զրկելու սպառնալիքն է: Ես քեզ կը զրկեմ մրգից, քեզ հիւր չեմ տանի, քեզ համար խաղալիքներ չեմ գնի, քեզ համար նոր հանդերձ չեմ գնի կամ չեմ կարի, մրցանակ չես ստանայ, դպրոցից դուրս գալուց յետոյ չես ստանայ արտօնութիւններ, շուտով չես ստանայ լաւ պաշտօն, բարձր աստիճան: Այդ էլ տանջանք առաջացնող սպառնալիք է, միայն ուրիշ տեսակ, որ չի պատճառում անմիջական տանջանք, այլ բաւականութիւն ստանալու զրկանք: Բաւականութիւնից զրկելը կարելի է արդեօք համարել տանջանք: Այդ իսկական տանջանքի սոււերը կամ թոյլ արձագանքը չէ՞ արդեօք: Կարելի է արդեօք հաւասարազօր համարել երկիւղի այդ երկու տեսակները —տանջանք պատճառելը և բաւականութիւնից զրկելը:

Բաւականութեան և տանջանքի հոգեբանութեան խորը չը մտնելով, նկատենք միայն, որ շատ զրկանքներ բաւականութիւնից մարդու մէջ առաջացնում են նոյնպիսի դառն զգացումներ, որպիսին առաջացնում է դրական տանջանքը: Փառասէր մարդուն չը տւին սպասած աստիճանը կամ շքանշանը. մանկանը հիւր չը տարան կամ զրկեցին մրգից: Դիտեցէք նրանց

39666/-67

դրութիւնը—նրանց անբաւականութիւնը շատ պարզ և մեկին է։ Այդ դրութիւնը շատ հեռու է սուեր լինելուց կամ արիւն ու մարմին չստացած անորոշ իրականութիւնից։ Տրամադրութեան բոլոր նշանները նոյնն են, ինչ որ նկատուում են և դրական տանջանքի ժամանակ։ Բաւականութիւնից զրկուելու զգացումը յաճախ անմիջական տանջանքից աւելի խիստ է լինում. խնդրի ամբողջ էութիւնը նրանումն է, թէ մարդս ինչից է զրկուում, ինչ տեսակ բաւականութիւնից։

Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք այն դրութիւնը, որ անուանուում է զրկանք բաւականութիւնից, կը դժարանանք տարբերել նրան անմիջական տանջանքից։ Ի՞նչ կը նշանակէ զրկել մանկանը քաղցր կերակրից, մրգից։—Այդ կնշանակէ՝ նրան մարել մի առանձին քաղցով—քաղցրի քաղցով։ Մանուկը զանազան նիւթեր ուտելու բնական պահանջ ունի, ի թիւս որոնց և քաղցր նիւթեր։ Քաղցրի պահանջը պակաս անհրաժեշտ է, քան թէ միւս կերակուրների պահանջը։ Նոյնպէս է և ընկերութեան բաւականութիւնից զրկելը և այլն, որ ոչ թէ մտացածին, իրականութիւնից զուրկ մի տանջանք է, ընդհակառակը բոլորովին իրական մի տանջանք է։ Ընկերութեան, զարճութեան պահանջը, իսկական պահանջ է, և այդ բաւականութիւնից զրկելն ոչ պակաս չարատանջ է, քան թէ շարժողութիւններից զրկելը։ Փառասէր աշակերտին չըսելն պարզ և, իսկ փառասէր պաշտօնեային՝ աստիճան կամ շքանշան, մինչդեռ նրանց կարծիքով պէտք է որ ստանային այդ նախապատուութեան նշանը։ Նրանց անբաւականու-

թիւնը լիովին իրական է, որովհետև նրանց վերաբերմամբ գործադրեցին նախատական մի պատիժ, միայն այլ ձևով։ Ի՞նչ մարդու անընդունակութեան մասին կարելի է յայտարարել զանազան միջոցներով. կարելի է մէկին արտայայտել անբարեհաճ վերաբերմունք զանազան եղանակով՝ կարելի է ուղղակի հրապարակական խայտառակութեան առարկայ դարձնել, հագցնելով նրա գլխին յիմարի գլխանոց, այդպէս շրջեցնելով նրան շուկաներում, թէ ահա նայեցէք, այ մարդիկ, տեսէք, որքան յիմար է այս մարդը. երբեմն էլ կարելի է նոյնն արտայայտել, չըտալով նրան նշան, տիտղոս, պարզեներ, որ տրւում են լաւերին, խելօքներին, վաստակաւորներին։ Եթէ բոլոր խելօքները, լաւերը և վաստակաւորներն ստանում են, իսկ դու չես ստանում, դրանով լուռ խայտառակում են քեզ։

Աշակերտի ընկերն ստացել է լաւ թւանշան, իսկ ինքն անբաւարար կամ պակաս թւանշան։ Ի՞նչ բան է այդ, ըստ երեւոյթին դա չըպէտք է լինի դրական տանջանքի պատճառ, մինչդեռ վատ թւանշանը շատերի համար մեծամեծ տանջանքների աղբիւր է։ Շատերն իսկապէս տանջուում են, եթէ պակաս թւանշան են ստանում, քան թէ ստացել է ընկերը, մանաւանդ, եթէ աւելի լաւ թւանշան ստացողն իր մրցակիցն է։ Պատահել են դէպքեր, որ պակաս թւանշանի համար, ստացողի կարծիքով՝ ոչ բաւարար, վերջինս անձնասպանութիւն է գործել։ Եթէ անբաւարար թւանշանի հետ կապած են ընտանեկան գժտութիւններ, աշակերտը կարող է դիմել իր կեանքին վտանգ սպառնա-

ցող միջոցներն: Յայտնի են բազմաթիւ դէպքեր, երբ աշակերտը վատ թւանշան ստանալու համար փախել է տանից: Բազմաթիւ դէպքերից մէկը:—1899 թ. «Սարատով» շոգենաւի վրայ կալանաւորում են 13 տարեկան մի դիմնազիւստ, որ սկզբում իր իսկական ազգանունը ծածկում էր, բայց յետոյ ստիպւած յայտնում է, որ Աստրախանի ուսուցիչներից մէկի որդին է, վատ թւանշան ստանալու պատճառով երկիւղից ստիպւած՝ փախել է տանից: Նրա հետ փախած է լինում և մի ուրիշ երեխայ, որ շոգենաւից իջնում է Յարիցին քաղաքում: Այդ գունատ, նիհար և հիւանդոտ երեխան պատմում է, թէ տանը նրան ասել են. հիթէ 2 կըստանաս, տունը չըգաս. «ես երկու հատ 2 ստացայ, ուստի շոգենաւ նստեցի ու փախայ»:

Դրանից կարելի է հասկանալ, թէ երեխան ինչ յուսահատ դրութեան հասած պիտի լինի, որ 2 ստանալու համար ձգում է ծնողական տունը և փախչում: Այս դէպքը պարզ ցոյց է տալիս, թէ մանկան հոգեկան վիճակը շատ հեռու է եղել անորոշութիւնից:

Երկիւղի ազդեցութեամբ դաստիարակելու սիստեմը մինչև այսօր էլ գոյութիւն ունի և ամենատարածւած սիստեմներից մէկն է. դաստիարակութեան մնացեալ միւս սիստեմները միայն թոյլ փորձեր են ազատելու այդ ի հնուց տիրող սիստեմից: Ինչո՞ւ այս սիստեմն այսպէս տարածւած է և ինչո՞ւ այսպէս ամուր պահպանւում է: Նրա համատարած տիրապետութիւնն ունի իր միջանի պատճառները: Ամենից առաջ՝ հասակաւորների համար այս սիստեմի գործադրութեան յարմար

րութիւնն է, որ դաստիարակչից չի պահանջում որևէ նախապատրաստութիւն: Երեխային ծնծելու, ձաղկելու, հահոյելու, կերակրից կամ որևէ բաւականութիւնից զրկելու, ծաղրելու, ստորացնելու համար չի պահանջւում ոչ մի գիտութիւն, ոչ մի հմտութիւն և ոչ մի զարգացում. այդպիսի ազդու միջոցներ բոլոր հասակաւորներին էլ մատչելի են: Երկար մտածելու ի՞նչ կարիք կայ, կամեցար՝ ծնծիր կամ հայհոյիր, նախատիր—սրանից էլ հեշտ բան: Մէկը կարող է լինել ամենատգէտ և բոլորովին անկիրթ մարդ, բայց երեխաներին ծնծելու և պատժելու մէջ՝ ամենաանգութը: Չափահաս մարդը միշտ աւելի ուժեղ է երեխայից. այդ պատճառով էլ ամեն ըրպէ կարող է նրան ճնշել և տանջել: Երեխային ծաղրելու, շամեցնելու, ստորացնելու, իր գիտութեան և փորձառութեան գերազանցութիւնը ցոյց տալու համար չափահասի զլխում միշտ այդքան խելք կըգտնւի: Իսկ ինքնասիրութիւնը գրգռող, աւելի նուրբ խայտառակիչ պատիժներ և պարգևներ գործադրելու համար պահանջւում է աւելի հմտութիւն և շրջահայեցողութիւն. այդ սիստեմի դաստիարակչները պէտք է ձանաչեն այն անհատների բնաւորութիւնը, որոնց վերաբերմամբ գործադրում են այդ պատիժներն ու պարգևները: Եզերտները գիտէին մեծ վարպետութեամբ գտնել երեխաների փառասիրութեան և սնապարծութեան թոյլ դամարը, և այդ միջոցով իրենց աշակերտների վրայ մեծ ազդեցութիւն էին ձեռք բերում: Ծնողների և դաստիարակների մեծ մասը գործադրում է այդ միջոցները, բայց շատ ան-

յաջող: Գրգռելը՝ գրգռում են երեխաներին, բայց դրանից շատ աննշան հետեանք է ստացւում:

Երկիւղով դաստիարակելու սխտեմի լայնածաւալ տարածման երկրորդ պատճառը, նրա տեսանելի ազդեցութիւնն է: Մարմնական պատիժներով, բաւականութիւններից զրկելով, ինքնասիրութիւնը ստորացնելով՝ մանկան կամքը հպատակւում է հասակաւորների կամքին: Դրանից աւելի էլ ի՞նչ կարելի է ցանկանալ: Մանուկը փոխւում է, լինում է այնպէս, ինչպէս մեծերն են հրամայում նրան լինել: Առաջ նրա հախիցը գալ չէին կարողանում, իսկ երկիւղը նրան սանձահարում է, փափկացնում է ինչպէս մեղրամոմ: Երկիւղի ազդեցութեամբ այն՝ ըստ երևութիւն՝ օգտակար կար կարծւած հետեանքիցն է սկիզբն առել և արմատացել այն վարդապետութիւնը, թէ մանուկների դաստիարակութեան գործում երկիւղն օգտակար և մինչև անգամ բոլորովին անհրաժեշտ գործոն է: Առանց երկիւղի բոլորովին չի կարելի երեխայ դաստիարակել, մտածում է մեծամասնութիւնը, եթէ ոչ՝ նրանից լաւ մարդ չի դուրս գայ. երկիւղով կարելի է վատն ոչնչացնել, իսկ լաւն արմատացնել:

Եւ վերջապէս երկիւղի ազդեցութեամբ դաստիարակութեան երրորդ պատճառը պիտի համարել այս սխտեմի լիովին համապատասխան լինելը ներկայ հասարակական և մեծերի գործունէութեան ներքին շարժառիթներին: Մեծերը մանուկներին միշտ իրենց չափովն են չափում. իրենց կեանքի և գործունէութեան կարգերն են մտցնում և գործադրում նրանց կեանքի

և գործունէութեան մէջ: Իսկ ի՞նչ են տեսնում հասակաւորներն իրենց շուրջը—մի ընդհանուր սարսափ: Ամբողջ հասարակութեան կեանքը համակւած է երկիւղով: Հասակաւորի գլխին կախւած ենքրէական և քաղաքացիական օրէնքները, հասարակական կարծիքի դատաստանը, անձնական վրիժառութիւնը և անպատւածների և նախանձորդների նենգութիւնները. նրան ճնշում են մահւան երկիւղը, խղճի խայթը, Աստուծոյ բարկութիւնը, ահեղ դատաստանը և դժոխքի սարսափը: Միւս կողմից՝ հասակաւորին առաքինի գործերի համար խոստանում են աստիճաններ, շքանշաններ, ապահով պաշտօններ, ամեն տեսակ երջանկութիւն և բաղաւորութիւն երկրի վրայ, արքայութիւն՝ միւս կեանքում, պատմութեան մէջ՝ անմոռաց յիշատակութիւն, հրապարակներում՝ արձան: Հասակաւորը ընտելացած լինելով կեանքի այսօրինակ սկզբունքներին, կարո՞ղ է արդեօք դրանից դուրս մանուկների հետ վարեցողութեան մի նոր եղանակ ունենալ. իհարկէ՝ ոչ. ուստի մանուկների դաստիարակութեան վերաբերմամբ գործադրում է երկիւղ առաջացնելու և ինքնասիրութիւնը գրգռելու սխտեմը, որ իսկապէս հասարակական կազմի ընդօրինակութիւնն է, այսինքն՝ հասակաւորների կեանքի կարգերը փոխադրւած մանկան կեանքի մէջ:

Քննենք այժմ, կարելի՞ է արդեօք խելացի դատողութեամբ և զիտակցաբար ընդունել երկիւղն իբրև հիմք դաստիարակութեան: Դրա համար վերլուծութեան կենթարկենք երկիւղի ազդեցութիւնը մարմնական և հոգեկան զանազան կողմերի վրայ:

Գ.

Երկիւղի վնասակար ազդեցութիւնը մ'արմ'նական կեանքի վրայ— շարժողութիւնների, արեան շըր- ջանադարձութեան, արտաթորութեան, Երկիւղի վնասակար ազդեցութիւնը հոգեկան գործունէութեան վրայ— քարոյական զարգացման, յիշողութեան,— ուշիմութեան:

Երկիւղը նախաճաշակումն է ապագայ տանջանքի: Երկիւղի այս բացատրութիւնը իր մէջ ամփոփում է նրա բոլոր տեսակները, բացի ժառանգական՝ բնածին վախից: Սարսափը բոլորովին անսպասելի մի ահ է, այնպէս որ չենք էլ կարողանում մտածել, թէ մեզ ինչ դժբախտութիւն է սպառնում, և դժբախտութիւն է այդ արդեօք, թէ մի նոր տպաւորութեան հանդիպում: Բնածին վախը փորձով ձեռք բերած վախից աւելի առաջ է, օրինակ՝ հաւի ձագը, որ դեռ ոչ մի անգամ չի տեսել բազէ և փորձով չը գիտէ, թէ նա ինչ կարող է անել,

հէնց որ նկատում է առաջին այդ գիշատիչ թռչունին, շտապում է թաքնել: Բայց երկիւղի այդ երկու տեսակն էլ միեւնոյն երեւոյթի արտայայտութիւնն ունին, այսինքն՝ ապագայ տանջանքի նախաճաշակումը:

Կենդանի արարածների կեանքի մէջ երկիւղը շատ վաղ ժամանակներից կազմում է մի ընդարձակ և կարեւոր երեւոյթ, որ կարծես դարձել է մարդկային բնաւորութեան անբաժան մի մասն ու խոր արմատներ արձակել նրա մէջ: Կենդանիների և մարդկանց կեանքի մէջ իշխում է գոյութեան կռիւ անողոք օրէնքը. կատարում է մի անընդհատ պատերազմ, շատերը ընկնում մեռնում են, շատերը ստանում են վէրքեր, հաշմանդամանում, կրում են պէսպէս տանջանքներ: Ե՛ւ կենդանին, և՛ մարդը գտնւում են անընդհատ վտանգի մէջ, այդ իսկ պատճառով հակամէտ են ամեն մի նորութեան կասկածանքով վերաբերել, թէ այդ նորութիւնն արդեօք որ և է մի վտանգ չի՞ սպառնում. կարելի է չվախենալ միայն այն բանից, որի անվտանգ լինելն անկասկած է, երկար փորձով հաւաստիացել ենք դրան. իսկ նորի մասին սկզբում դեռ յայտնի չէ, թէ ինչպէս է նա, հաշտ թէ թշնամաբար է տրամադրւած, օգտակար է թէ ֆլասակար: Կենդանիների և մարդու ներսը արմատացած երկիւղի պատճառով իւրաքանչիւր մի անծանօթ տպաւորութիւն վերադրւում է հաւեր առարկաների կարգին, ապա թէ փորձով ստուգւելուց յետոյ՝ դասւում է անվտանգների կարգը:

Այստեղից առաջանում են սարսափը և ժառանգական բնածին վախը: Սարսափն այն առաջին սոս-

կումն է, որ զգուժ եմք անսպասելի նոր տպաւորութեան ժամանակ, որի սկզբնապատճառը դեռ լիովին մեզ յայտնի չէ, այսինքն՝ չըզիտենք, նա ահաւոր է թէ ոչ ահաւոր: Մարդն արդէն առաջուց վախենում է ամեն մի նորութիւնից, ըստ առածին՝ թէ «սարսափահար ազգաւը թփից էլ կը վախենայ»: Մարդը և կենդանիներն անյիշելի ժամանակներից չափազանց շատ են սարսափահար եղած: Այսպէս է և բնածին երկիւղը. օրինակ՝ կենդանին առաջին անգամն է տեսնում մի ուրիշ աւելի մեծ կենդանի, սարսափահար փախչում և թաքնւում է նրանից: Այս էլ նոյն տեսակ երկիւղ է. սրա մէջ էլ նոր բան չըկայ:

Մեծ հոգացողութեամբ պէտք է հետեւել, որ երկչոտութիւնը խոր արմատներ չարձակէ մարդու մէջ. որովհետեւ ամենազօրեղ ներգործութիւն է ունենում նրա ամբողջ էութեան վրայ, նրա բոլոր ֆիզիքական և հոգեկան գործունէութեան վրայ:

Առաջ բոլոր զօրեղ զգացումները, կամ ինչպէս անւանում են յուզմունքները (аффекты), երկու կարգի էին բաժանում՝ ճնշող և դրդող: Առաջին խմբին էին վերագրում երկիւղը, սարսափը, տխրութիւնը, յուսահատութիւնը. երկրորդ կարգին՝ բարկութիւնը, ուրախութիւնը, վրէժխնդրութիւնը և այլն: Ներկայումս ընդունում են, որ յուզմունքները մարդու վրայ ունին խոռն ներգործութիւն՝ մասամբ ճնշող և մասամբ՝ դրդող, նայած իրենց զօրեղութեան և լարման աստիճանին. այդ պատճառով էլ նախկին բաժանումն անկանոն է, եթէ այդ հասկանանք խիստ բառացի: Բայց

և այն անկասկած է, որ մի քանի յուզմունքների մէջ գերակշռում են դրդող տարրերը, իսկ միւսների մէջ՝ ճնշող: Վերջինների թւին է պատկանում և երկիւղն իր մասնաւոր կերպարանափոխութիւններով և առանձնակի ձևերով:

Մարմնաւոր կեանքի վրայ արած երկիւղի գլխաւոր ներգործութիւններից է նրա առաջացրած խոչընդոտները և խանգարումները շարժողութիւնների դէմ, որ լինում են բազմատեսակ:—Շարժողութիւններն երբեմն զօրեղանում են և մկանունքներն աւելի ուժով են կծկւում քան թէ սովորական պայմաններում, երբեմն էլ շարժողութիւնները թուլանում են, երեւան են գալիս արեւատար երակների և մկանային ուրիշ գործարանների յոգնածութիւն և դանդաղկոտութիւն. երբեմն էլ շարժողութիւններն ոչ զօրեղանում են և ոչ էլ թուլանում, այլ կատարւում են անկանոն՝ ոչ միանման և հաւասար չափով. այդ պատճառով մկանունքների փոխադարձ ներգործութիւնը լինում է ոչ բաւականաչափ պարզ: Զօրեղ երկիւղի հետեւանքը սովորաբար լինում է մկանունքների կամաւոր շարժողութիւնների կարկամութիւն, երակային՝ և առ հասարակ բոլոր օրգանական մկանունքների ցնցում: Սաստիկ երկիւղից մարդ մնում է անշարժ, քար է կտրում, կարծես գետնին է մխւում: Չայնական մկանունքների կաթւածահարութեան պատճառով դժւար կամ անկարելի է լինում բոլոր անգամ արտասանել, ձայնը կերկիրում, ընդհատւում է, լեզուն չի դառնում, երկիւղից պապանձւում է: Միևնոյն ժամանակ երեսը կախ է ընկնում.

կափիչ մկանունքների կաթածահար լինելուց՝ աչքերը մեծանում են, չուռում, մնում անշարժ: Յանկարծական երկիւղով սարսափահար եղածը կարող է վայր ընկնել, ինչպէս կաթածահար. կամ թէ մկանունքների գործունէութիւնը լինում է անկանոն, ընդհատ-ընդհատ, այդ պատճառով մարդը կապ է ընկնում, դողում է, կակազում: Եթէ երկիւղը չի հասնում սոսկումի աւտիճանի, երբ մկանունքներն ընդարմանում են՝ այն ժամանակ առաջացնում է ցնցումներ ի նման արագ շարժողութիւններ. մարմնի որոշեալ մասերը միեւնոյն ժամանակ երբեմն՝ կծկւում են, երբեմն մնում են անշարժ, կարծես բնազդմամբ կամենում են թազնել, այդ պատճառով կարծես մարմինն էլ կարճանում է: Հետապնդումից փախչող մարդը գլուխը խոնարհեցնում է. ճիշտ են նմանեցնում նրան շանը, որ միևնոյն պարագայում պոչը պահում է ոտների արանքում: Երկիւղն ազդելով կորացնող մկանունքների վրայ, ստիպում է ամբողջ մարմինը կորանալու:

Երկիւղի ժամանակ մկանային երակները ճնշող ցնցողական կծկումը և դրանից կախած կաշու սակաւարիւնութիւնն առաջացնում են գունատութիւն, սարսուռ—ամբողջ մարմնով սարսուռ, արիւնը երակներում սառեց: Բացի դրանից՝ վախեցածին պատում է քափուրբրտինք. բայց այդ սառը քրտինք է, որի կաթիլներն երևում են ճակատի վրայ: Երկիւղը արագացնում է սրտի գործունէութիւնը, իսկ սաստիկ երկիւղը կաթածահար է անում սիրտը, որից կարող է առաջանալ յանկարծական մահ: Սաստիկ երկիւղի ժա-

մանակ կաշու արեան չափազանց պակասութիւնից մահերն արագ ճերմականում են, թափւում են: Իտալացի բնախօս Մանտեզզացան պատմում է, թէ մի գիշերայ մէջ ճերմակեցին զազաններ զսպող Յայլորու մազերը, երբ նա ստիպւած էր վանդակից իր վրայ յարձակող կատաղի առիւծի դէմ կեանքի և մահւան կռիւ վարել: Անցեալ դարու եօթանասուն թւականներին Ֆրանսիական մի քաղաքում մի տուն է կործանւում. այդ տան բնակիչներից մի աղջիկ գերանից ամուր բռնած՝ մնում է կախած, մինչև նրան ազատում են: Այդ դէպքից մի քանի օր անցնելուց յետոյ՝ աղջկայ գլխի մազերը, յօնքերը, արտևանուները և ամբողջ մարմնի մինչև վերջին մազը թափւում են:

Երկիւղն ազդում է և աղիքների վրայ: Պատեւրազմում կռիւ մօտեցած ժամանակ երիտասարդ գինւորները կարիք են զգում շարքերից դուրս գալու: Երկիւղի ժամանակ բաւական շուտ զգացւում են աղիքների և ստամոքսի մէջ ծակոցների հետ միասին ցընցումներ և կծկում:

Ռիբօն հետեւելով Լանգէին, այսպէս է բնորոշում երկիւղի արած ֆիզիքական ազդեցութիւնը:

1. Երկիւղն առաջացնում է մկանունքների կամաւոր շարժողութիւնների թուլութիւն, ջղաձգական սարսուռ. ծայրահեղ դէպքերում՝ շարժողութեան միանգամայն ընդհատում—վախեցածը մեխւում մնում է անշարժ իր տեղում. ձայնը խոպոտում կամ կերկերում է, կամ թէ՛ բոլորովին պապանձւում. ընդհանուր առմամբ առաւել կամ նւազ չափով նկատւում է կա-

մաւոր մկանունքների կաթածահարութիւն:

2. Սերական կեանքի մկանունքներում դադարում է կաթի, դաշտանի, լորձուների արտաթորումը: Բերանը հորանում է, լեզուն կաշում քմքին: սառը քրտինք է գալիս, մարմինը փշաքաղում, մաղերը ցցում, շունչը կտրում, կուրծքը նեղում է, կոկորդը ճնշում է: Յայտնի է արդէն երկիւղի ազդեցութիւնը աղիքների արտաթորութիւնների վրայ:

3. Երակաշարժ գործարաններում նկատում է արեւոտար խողովակների անձկութիւն, իսկ սաստիկ դօրեղ տպաւորութեան ժամանակ՝ սրտի կաթած, որի հետեանքը կարող է լինել մահ: վերջապէս դալկութիւն և պերիֆերիական սակաւարիւնութիւն:

Երկիւղն ոչ սակաւ ազդեցութիւն է անում և հոգեկան գործունէութեան վրայ: Երկիւղն ամենից առաջ և անմիջապէս արգելք է լինում բարոյական զարգացման, ազնաբարոյութեան, վսեմ տրամադրութիւնների և զգացումների:

Յաճախակի երկիւղ զգացող մարդը շարունակ մտածում է իր անձի ապահովութեան մասին, աւելի կոպիտ խօսքով ասած՝ մտածում է իր սեփական «կաշուի» մասին: Երկչոտ մարդն իր սեփական անձի մէջ ընկղմած՝ շուրջը տեսնում է միայն թշնամիներ, որոնցից իր մի կողմի դիրքը դեռ չը պաշտպանած և չամրացրած, սպասում է յարձակում մի ուրիշ կողմից: Նա ժամանակ չունի գլուխը վեր բարձրացնելու, նայելու Աստուծոյ աշխարհի և մարդկանց վրայ, ապրել հասա-

րակական համաշխարհային կեանքով, հասկանալ ուրիշների կացութիւնը, մտնել նրանց դրութեան մէջ: Նա չափազանց դժուար է իր անձով: Խճճել է անձնական շահերով, միայն նրանց մասին է մտածում և երեակայում, գիշերն էլ նրանց մասին երազ տեսնում: Եւ երկչոտը չի կարող չըմտածել իր մասին—չես մտածի, չես էլ պաշտպանւի յանկարծահաւ փորձանքից, մին էլ տեսար հարւածն եկաւ գլխիդ:

Երբ անհատն այսպիսի վիճակի մէջ է գտնւում, նրա բարոյական զարգացումը, ազնիւ ձգտումները, վսեմ զգացումները չեն կարող իրենց բարգաւաճման համար բաւականաչափ հաստատուն հող պատրաստել: Եսականութիւնը նրա մէջ արձակում է խոր արմատներ և խեղդում ու ցամաքեցնում այն ամենը, ինչ որ չի վերաբերում նրա անձնական ապահովութեան, անձնական շահին: Թէ ինչ աստիճանի կորստաբեր ազդեցութիւն ունի երկիւղը բարոյականութեան վրայ, տյդ մեզ յայտնի է պատմութիւնից: Տերբօրի շրջանում հասարակութեան բարոյականութեան անկման մասին ունինք բազմաթիւ վկայութիւններ: Ծնողները մատնում էին իրենց զաւակներին, որդիները ծնողներին, այրերն իրենց կանանց, կանայք իրենց ամուսիններին: Այսպէս էր և Հռոմում Սուլլայի հալածանքների ժամանակ (պրօսկրիպիա): Այդպիսի ժամանակներում ամենահաստատուն բարոյական կապերը քակւում են, հասարակութեան դարաւոր հիմքերը խորտակւում, մարդիկ առանձնանում են, բաժանւում են միմեանցից և իւրաքանչիւրն սկսում է ապրել միայն

իր համար. միայն ինձ չըմբատեն, ուրիշներին ինչ լինելու է, թող լինի: Կարելի է հաստատապէս ասել, որ սաստիկ երկիւղն ուղղակի ապականում է մարդուն, նրա ազդեցութեան ներքոյ մարդը հրաժարւում է իր նւիրական համոզմունքներից և հայեացքներից, այն ամենից, ինչ որ սուրբ է իր համար. «կաշուի» խնդիրը գերակշռում է միւս բոլոր շահերը: Ի հարկէ, գտնւում են մարդիկ, որոնք չեն ենթարկւում երկիւղի ճնշման, բայց մենք խօսում ենք մեծամասնութեան՝ ամբոխի մասին և ոչ նրա հերոսների մասին:

Ըստ երևութիւն երկիւղի ազդեցութիւնը մտածողութեան վրայ աւելի սակաւ ֆլասաբեր է, քան թէ բարոյական զարգացման վրայ. բայց այդ ըստ երևոյթին է, երկիւղը մտածողութեան չի խանգարում միայն այն ժամանակ, երբ երկիւղալի առարկան հեռու է գտնւում մեզանից և մեր մէջ բաւական ոյժ կայ, հետևաբար այն ժամանակ՝ ոչ առանց պատճառի՝ կարող ենք յոյս դնել, թէ սպառնացող վտանգը մեզ չի շօշափի, զանց կանի: Ուրիշ խօսքով երկիւղը չի խանգարում մեր մտածողութեան այն ժամանակ, երբ համարեա երկիւղ չըկայ, միայն կայ վախի սակաւ ինչ կասկած, որն ըստիպում է մեզ կենտրոնացնել մեր ուժերը յայտնի առարկայի վրայ որոշ նպատակի հասնելու համար:

Բոլորովին այլ կերպ է ազդում մտածողութեան վրայ իսկական մերձաւոր, մեծ երկիւղը: Նա շփոթում է միտքը, անդադար հեռացնում է նրան մտածողութեան առարկայից, տանում է դէպի երկիւղի առարկան, այսինքն դէպի այն անհաճոյ հետևանքները, որոնք

անպատճառ տեղի կունենան անյաջողութեան դէպքում, միտքը բաժանւում, ցրւում, գործը առաջ չի գնում, գլխի մէջ տիրում է խաբնափնթորութիւն, չըքանում է հրեակայութիւնը, կորչում յիշողութիւնը, և խելացի մարդն սկսում է խօսել և անել տխմարութիւններ: Խելացի, լուրջ և խորին մտածողութեան համար անհրաժեշտ է հոգեկան հանգստութիւն և մարդուն յատուկ մարմնական և հոգեկան ուժերի լրիւ ներկայութիւն. իսկ երկիւղը ոչնչացնում է հանգստութիւնը, առաջացնում է անհանգստութիւն, շփոթութիւն, վրդովմունք և մտքի անկարգ թուիչքներ զանազան կողմեր, և միևնոյն ժամանակ թուլացնելով Ֆիզիքական կազմուածքը, ընդարմացնելով շարժողութիւնները, խանգարելով արեան շրջանադարձութիւնը՝ խորտակում է մարդու բոլոր մարմնական և հոգեկան կարողութիւնները: Սաստիկ երկիւղի ազդեցութեան ներքոյ մարդ մոռանում է այն, ինչ որ շատ լաւ գիտէր. չի կարողանում մակարերել ամենահասարակ բաներ, մինչև անգամ չի կարողանում շարժողութիւններ անել. սաստիկ վախեցածը ստանում է ֆիզիքական և հոգեկան կաթուած. երկչոտը կորցնում է ունեցած ֆիզիքական և հոգեկան կարողութիւնները: Դրաւորցում դիտեցէք այն երեխային, որը վախենում է վատ թուանշան ստանալ. նա ծածուկ հրեւը խաչակնքում է, երբ սպասում է, թէ ուսուցիչն իրեն դուրս կըկանչէ դաս հարցնելու. աղօթք է մըմնջում, երբ գրաւոր աշխատանքը ներկայացնում է ուսուցչին. երբ դուրս է գալիս գրատախտակի առաջ կամ դասարանի

մէջտեղը դաս պատասխանելու՝ շփոթւում է և չի կարողանում պատասխանել այն դասը, որ քիչ առաջ շատ լատ գիտէր. նրա կերպարանքն արտայայտում է վիշտ և տանջանք: Բերենք մի օրինակ, ուր բաւական մանրամասը և ճշտութեամբ նկարագրուած է, թէ ինչպէս է ազդում երկիւղը մարդու ամբողջ ֆիզիքական և հոգեկան դրութեան վրայ:—

Մի երեխայ մանկական կանուխ հասակից աչքի էր ընկնում իր մտաւոր կարողութիւններով, առանձնապէս իր դիտողական ընդունակութիւնով: Երեխայի մօտ կարգացած ժողովրդական հէքիաթները վեց տարեկան հասակից այնպէս սարսափելի կերպով ցնցում էին նրա ամբողջ էութիւնը, որ ընթերցանութեան ժամանակ, երբ հասնում էին հէքիաթի սարսափ ազդող տեղերին, նա գունատուած փախչում էր, խնդրելով որ իրան իմաց տան, երբ վերջանայ ահաբեր հատուածի ընթերցանութիւնը: Այս մանուկը գիշերները գլխացաւից յաճախ արթնանում էր գունաթափուած: Այդ դրութիւնը վերջանում էր փախուժով և խորը քնով: Վերջ տալով հէքիաթների ընթերցանութեան, վերջացաւ և երեխայի հիւադոտ դրութիւնը. տասը տարեկան հասակում նոյն երեխային տուին զինուորական դպրոց իբրև երթեկ աշակերտ: Զինուորական խիստ կեանքի ազդեցութիւնից նա ստացաւ ականջի հիւանդութիւն: Առողջանալուց յետոյ սկսում է յաճախել դպրոց. դպրոցում աղմուկից զուխն սկսում է պտոյտ գալ. նրան միառժամանակ պահում են տանը, թոյլ չեն տալիս դպրոց յաճախելու. բայց երեխան անհան-

գստանում է, երկիւղ կրելով դասերից յետ մնայ. նա ուսանելու մեծ փափագ ունէր: Վերջապէս մօրից թոյլտուութիւն է ստանում դպրոց դնալու և շտապելով որ դասի սկզբին այնտեղ լինի, չի հասցնում նոր ու հաստ մահուդից կարած վերարկուի բոլոր կոճակները կոճկել, թէ և մայրն էլ է օգնում, բայց չի կարողանում, նա մօրը խնդրում է չուշացնէ իրեն, որպէսզի մինչև դասի սկիզբը մնացած տասն րոպէից օգտուէ, դպրոցում համբ քարտէզի վրայ աչքի անցնէ արդէն սովորած աշխարհագրութեան դասը: Որովհետև տունը հեռու չէր դպրոցից, հարկաւոր էր միայն անցնել զինուորական մարզանքի հրապարակը (плац), ուստի մարդը չէ ընդդիմանում, թոյլ է տալիս մէր չըձգել մնացեալ կոճակները: Հիւանդութիւնից յետոյ տղայի գլխարկը նեղ էր գալիս գլխին, տուել էին նորոգելու, լայնացնելու, ուստի նա գլխին դնում է իր մեծ եղբօր հին գլխարկը, որի կազիրօկը հաղիւ երևում էր:

Զինուորական մարզանքների հրապարակում երեխան պատահում է բարձր դասարանների աշակերտներին, որոնք զբօսնում էին այդ տեղ հերթապահ վերակացուի հետ: Վերջինս բարձր ձայնով հրամայում է տղային մօտենալ իրեն: Այս քաջամարտիկ սպան սկսում է ամենախիստ խօսքերով յարձակուել այդ տասը տարեկան երեխայի վրայ, որ հազիւ նոր ծանօթացել էր զինուորական կարգապահութեան. «ինչո՞ւ վերարկուիդ բոլոր կոճակները չեն մէր ձգած: Այդ լինչ գլխարկ է դրածդ: Դուք կադէտ չէք, այլ ցնցոտիազգեստի մէկը», ու այդպէս սկսում է գորգոռալ երեխայի

վրայ. մինչ այս մինչ այն, անցնում է 10 րոպէն, որից կամենում էր օգտուել երեխան դասը համը քարտեզի վրայ կրկնելու: Վերակացուի գորգոռոցն այնպէս վախեցնում է զգայուն երեխային և վերաւորում նրա ինքնասիրութիւնը, որ այդ անսարանին ներկայ դռնուղ բարձր դասարանների աշակերտները տեսնելով տղայի տանջանքը՝ խղճում են նրան, իսկ վերակացու սպան ոչինչ չի նկատում, շարունակում է աղաղակել: Դասարան մտնելուց յետոյ երեխայի հետ սկսւում է հիստէրիկային լաց ու հեկեկանք, որ տեսւմ է բոլոր դասերի և դասամիջոցների ընթացքում, երբեմն մեղմանալով, երբեմն սաստկանալով: Դասերից յետոյ տուն վերադառնալով, կրկին սկսւում է լաց ու հեկեկանքը, հեծկտանքով հազիւ կարողանում է բացատրել իր հետ պատահած դէպքը: Նրան մի կերպ հանգստացնում են, բայց տխրութիւնը չի անցնում. զիշերը լաց ու կոծը կրկնւում է: Դրանից յետոյ ամեն անգամ, երբ իշխանաւորները, այսինքն վերակացուները որևէ հարցումով դիմում էին նրան, մինչև անգամ եթէ ձայները բարձրացնում էին կամ թէ ուսուցիչները դուրս էին կանչում դաս հարցնելու՝ տղային տիրում էր ահ ու դող, կարկամում ֆուում էր: Որքան էլ լաւ իմանար դասն, այնուամենայնիւ ուղքի գալու և պատասխանելու համար հարկաւոր էր լինում մի երկու րոպէ: Ուսուցիչներին շատերն այդ դրութիւնը վերագրում էին նրա դաս չիմանալուն, բայց նրա գիտութեան իբրև վկաներ կարող էին լինել այն ընկերները, որոնց նա բացատրում էր դասը, և որոնք աւել-

լի բարձր թուանշան էին ստանում, քանթէ նրանց բացատրողը: Տղան ինքն լաւ հասկանում էր, որ դասը որքան էլ լաւ պատրաստած լինի, այնուամենայնիւ չի կարող հանգիստ լինել. սպասելով թէ ահա այս է՝ իրեն դաս կը հարցնեն, սկսում էր վրդովուիլ և յուզուիլ: Այդ սարսափելի դրութիւնը թունաւորում էր նրա դրոցական կեանքը և սառեցնում նրա մէջ ուսման սէրը: Բայց այդ դրութիւնը սկսում է փոքր առ փոքր անցնել. նա սկսում է աւելի ջանասիրութեամբ ուսանել. միայն մի դժբաղդ դէպք նորից ամեն բան տակն ու վրայ է անում, սկսւում է հին պատմութիւնը:

Մէկ անգամ դաս պատասխանելու ժամանակ «Նովգորոդը» սխալմամբ անուանում է «Նիժնի-Նովգորոդ»: Ուսուցիչը կամենալով հնարաւորութիւն տալ աշակերտին ուղքի գալու, հրամայում է կրկնել: Տղան վրդովմունքից շփոթուած՝ կրկնում է նոյն սխալը: Ուսուցիչը ձայնը բարձրացնելով գոռում է. «կրկնեցէ՛ք նորից»: Երեխան վրդովմունքից դարձեալ նոյն սխալըն է անում: Ուսուցիչը զայրացած՝ հրամայում է. «բացէ՛ք գիրքը և կարդացէ՛ք»: Կատարելով պատուէրը յուզուած երեխան կարդում է. «Նիժնի-Նովգորոդ»: Վերջապէս ուսուցիչը տեսնելով, որ տղան այլայլուած է, ասում է, գնացէ՛ք: Այդ դէպքից յետոյ նոյն գիշերը կրկնւում է երեխայի նախկին հիւանդութիւնը (զլխացաւ և փսխում): Մօրը յայտնում է, որ ուսուցչի վրայ նեղացած չէ, ինքն աւամայից պատճառ եղաւ ուսուցչի բարկութեան. չըկարողացաւ դասը պատասխա-

ներ, որովհետև ահ ու սարսափը տիրել էր իրեն: Այդ դրութիւնից ազատուելու համար մայրը խորհուրդ տուեց դասը պատրաստել 12 թուանշանի և համոզուած լինելու համար թէ գիտէ, թող նոյնը կրկնէ մեծ եղբոր հետ: Տղան այդպէս էլ արեց, դասը սովորեց բոլորովին անսխալ. միքանի անգամ նոյնը եղբորը համար տուեց: Առաւօտեան բոլորովին հանգիստ գնաց դպրոց, որտեղ առաջին դասերն անցան յաջող: Ուսուցչի գալուց առաջ կամեցաւ ճշտել անսխալ սովորած դասը, որովհետև արդէն սկսել էր յուզուիլ. և դասը կրկնելով, յոյս ունէր թէ վրդովմունքը կանցնէ, բայց սոսկումը տիրեց, երբ տեսաւ, որ սովորած դասից ոչ մի բան չի յիշում: Յուսահատ դրութեան մէջ վազեց մեծ եղբոր մօտ: Եղբայրը նկատելով նրա դրութիւնը, խնդրեց վերակացուին՝ տղային ազատել դասերից և թոյլ տալ տուն գնալու: Երեխան տուն վերադառնալով, սարսափահար կրկնում էր, թէ բոլորովին ոչինչ չի յիշում, ոչ ժամանակը, ոչ էլ թէ ինչ է պատահել: Նա ընկճուած, սարսափահար և յուսահատ էր: Համարեա անզգայ անկողին է մտնում: Իսկոյն սկսում է սաստիկ գլխացաւ. հիւանդն անհանգստութեամբ այս և այն կողմն է շուռ ու մուռ գալիս, տնքում է, փրսխում, ապա երկարատե խոր քուն մտնում: Երեկոյեան ուշ դուրս է գալիս իր սենեակից շմած դրութեան մէջ: Նրան այլևս թոյլ չեն տալիս դպրոց գնալու. բժիշկը սահմանափակում է նրա զբաղմունքների ժամերը, թոյլատրում է միայն չափազանց կարճատե դբաղմունք:

Տղան մնում է նոյն դասարանում, բայց և բոլորովին առողջանում է, թէև երբ դուրս էին կանչում դաս պատասխանելու, դարձեալ յուզւում և իրեն կորցնում էր, որը շարունակուեց և իւնկերների ուսումնարանում, մանաւանդ նոր մտած ժամանակներում: Բայց երբ հետզհետէ նրանց ցոյց տուին բարեկամական և բարեհաճ վերաբերմունք, սկսեց պատասխանել դասերն աւելի հանգիստ և ստանում էր բարձր թուանշաններ: Այս տղան ընդհանրապէս առողջ էր և ֆիզիքապէս ամրակազմ:

Այս մէջ բերածս դէպքը շատ հետաքրքիր է, որովհետև միքանի կողմերով ընդորոշում է դպրոցը և ընտանիքը. բայց մեզ համար կարևոր է ուրիշ կողմից: Նա ամենավատ գոյներով պատկերացնում է մեր առաջ երկիւղի խորը և կորստաբեր ազդեցութիւնը մարդու ֆիզիքական և հոգեկան բոլոր գործունէութեան վրայ: Այս դէպքում երկիւղն առաջացնում է մարմնական և հոգեկան անմիջական խանգարում—փսխում և գլխացաւ, զրկում է յիշողութեան և մակարերութեան ընդունակութիւնից. պատճառում է խիստ անհանգստութիւն՝ տալիս ու վրայ անելով երեխայի կեանքը. երեկոյեան սովորած դասը՝ առաւօտեան բոլորովին մոռացւում է, տղան մինչև անգամ կորցնում է տպած գրքի վրայ կարդալու ընդունակութիւնը: Չը պէտք է կարծել, թէ այս մի բացառիկ դէպք է և չի կարող ծառայել իբրև փաստ երկիւղի ազդեցութեան ընդհանուր ապացուցութեան համար. ընդհակառակն սա մի ամենասովորական դէպք է, բացառութիւն չի ընդհա-

նուր օրէնքից, այլ ինքն օրէնքն է:

Սաստիկ երկիւղից առաջանում են զանազան հիւ-
ւանդութիւններ, իսկ երբեմն՝ մահ: Երկիւղի զարգաց-
ման մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում երեակայութիւ-
նը: Ուսուցչապետ Բենէտը պատմում է մի մսագործի
հետ պատահած հետեւեալ դէպքը: Մսագործը կամե-
նում է մսի մի ծանր կտոր կախել կեռից, ոտքը սայ-
թաքում է, ինքն թւից կախ է ընկնում կեռից: Նրան
ազատում են կեռից և տանում են դեղագործի մօտ,
որովհետեւ զանգատւում էր սաստիկ ցաւից: Բանից
դուրս է գալիս, որ կեռը պատահել էր միայն նրա
հանդերձի թւը, իսկ կուռը բոլորովին անփնսա էր:
Մինչդեռ մսագործը չէր դադարում գոռալուց, զան-
գատւում էր կռան ցաւից այն ժամանակ, երբ վէրքը
նայելու համար կտրատում էին հանդերձի թւը:

Բուդիբօն անունով մէկը մասնակցում էր Վագ-
րամի մօտ պատերազմում: Մինչդեռ նա զբաղուած էր
հրացանը լցնելով, մի ումբ գալիս շօշափում է նրան
և անցնում ոտների մօտով: Բուտիբօնը կարծում է,
թէ ումբը ծակել անցել է ձախից աջ սրունքների մօ-
տով և նրանց փրցրել է աղբիւններից: Նա գլորւում
նստում է գետին. նրա զգացողութիւնները կաթուա-
ծահար են եղած լինում: Այդպէս նստած դրութեան
մէջ մնում է գիշերուայ մի մասը, վախենալով ամենա-
աննշան շարժողութիւն անգամ անել, որպէսզի դրա-
նից չառաջանայ վտանգաւոր հետեւանք: Նա առանձին
ցաւ չէր զգում և այդ անզգայութիւնը վերագրում է
առհասարակ իր ուղեղի նեարդային համակարգութեան

ցնցման «Ընկերներս փոռած էին շուրջս, ասում է
նա, նրանք ցաւից կծկւում էին, իսկ ես չէի համար-
ձակւում խօսել, շշջալ անգամ և անել որևէ շարժո-
ղութիւն. երկիւղ էին կրում, թէ շարժողութեամբ կը
բացուեն կտրատուած արեան երակները, կսկսուի մա-
հաբեր արիւնհոսութիւն: Հետեւալ օրը արշալուսին
անհանգիստ քնից ինձ արթնացրեց բժիշկը, որ եկել
էր վիրաւորուածներին օգնութիւն հասցնելու: «Ի՞նչ է
պատահել, ընկեր», հարցրեց ինձ: «Ա՛խ, խնդրում եմ
ձեզ, զգոյշ շարժեցէք ինձ, ումբը ոտներս պոկել տա-
րիւ է»: Նա սկսեց քննել աղբիւններս և սրունքներս. կա-
տակով խփեց ինձ և, բարձրաձայն ծիծաղելով, ասաց.
«կանգնեցէք, դուք առողջ էք»: «Ես վերկացայ, ոտքե-
րիս վրայ կանգնած էի ամուր, այն ոտքերիս, որ ես
յաւիտեան կորած էի համարում: Ես ոչ մի վէրք չէի
ստացել: Իսկապէս ինձ գետին էր գլորել ումբը, բայց
ինձ չէր վիրաւորել, այլ գետինը ճղելով, անցել էր
ոտներիս տակով. փորել էր գետնի մէջ մի ոտնաչափ
խորութեամբ փոս, որի մէջ և ես վայր էի գլորուել,
և այդ իմ մէջ առաջացրել էր այն զգացողութիւնը,
իբրև թէ ումբն ոտներս պոկել տարել է»:

Ահա այդպէս, երկիւղը կարող է առաջացնել բա-
ւական երկարատև կեղծ զգացումներ ու զգացողու-
թիւններ, մինչև անգամ այնպիսի սաստիկ զգացողու-
թիւններ, ինչպէս ցաւն է:

Հետեւաբար երկիւղն այնպիսի զգացում է, որի
մէջ գերակշռում է ճնշող յատկութիւնը: Երկիւղն իր
զարգացման ընթացքում զրգուում էլ է, բայց և այն-

պէս այդ ըոպէսները լինում են կարճատև, որոնց հետևում է ուժերի չափազանց սպառում և անկում: Երկիւղի էական յատկութիւնն է՝ ճնշել գործունէութիւնը: Երկիւղի ընթացքում բարձրացող մէկ արիքին հետևում են ուրիշ տասնաւոր արիքներ, որոնք գործունէութեան ոյժը ցածրացնում հասցնում են զրոյի և, վերջապէս, ուղղակի ընդհատում են կենսական գործառնութիւնը: Այդպէս է երկիւղի ազդեցութիւնը մինչդեռ դաստիարակութեան ժամանակ անդադար դիմում են երկիւղի օգնութեան, իբրև գործունէութիւն գրգռող մի խթանի, որով առաջ են վարում ծոյլ ձիուն: Երկիւղի վրայ նայում են բոլորովին սխալ հայեցակէտով, քան թէ հարկաւոր է նրա վրա նայել: Ի՞նչպէս է պատահել, որ երկիւղի մասին հասկացողութիւնը այդպէս յեղաշրջուել է և ընդարձակ գործածութիւն գտել կեանքի և դաստիարակութեան մէջ:

Դ.

Թէ ինչպէս երկիւղն արգելում է ոչ ցանկալի գործողութիւնները եւ թէ ինչպէս կարելի է այդ գործողութիւններն արգելել:—Երկիւղով չի կարելի պահպանել եւ զօրացնել լաւ յատկութիւնները:—Ի՞նչ է ազնիւ երկիւղը:

Երեխային կամ թէ հասակաւորին որևէ երկիւղ տալն երկու նպատակ ունի—արգելել, ճնշել, հեռացնել միջանի գործողութիւններ, որոնք որևէ պատճա-

ռով ցանկալի չեն, և գրգռել, պահպանել ու զօրացնել այնպիսի գործողութիւններ, որոնք որևէ պատճառով ցանկալի են: Առաջին տեսակի երկիւղի ազդեցութիւնը բացասական բնոյթ ունի, երկրորդինը՝ դրական: Քննենք երկու տեսակի ազդեցութիւնն ևս գործունէութեան վրայ:

Ի՞նչ է նշանակում երկիւղով արգելել գործունէութիւնը:—Կնշանակէ մարդու ընդհանուր կենսունակութիւնը և եռանդը նուազեցնելով՝ աշխատել որոշեալ գործողութիւնների առաջն առնել: Երկիւղը, ինչպէս գիտենք, ջլատում է մկանունքների կամաւոր և ակամայ շարժողութիւնները, խանգարում է արեան շրջանադարձութիւնը, կաշկանդում է միտքը, թուլացնում է յիշողութիւնը, առաջին տեղը տալիս անձնական շահերին: Այդ բոլորը միասին առած՝ կազմում են մարդու կենսունակութեան նուազումը: Երկիւղն իբրև թէ ընդհանուր կազմուածքի վրայ պէտք է ունենայ այնպիսի ազդեցութիւն, որ համապատասխան է բնաւորութեանն այն առանձին նպատակի, որին ձգտում ենք այս կամ այն գործողութիւնն արգելելու ժամանակ. օրինակ հարկաւոր է որոշեալ գործողութիւն արգելել, ձեռք են առնում միջոցներ, որոնք՝ անկասկած, արգելում են բոլոր գործունէութիւնները, նուազեցնում են կազմուածքի ընդհանուր կենսունակութիւնը: Նպատակի և միջոցի մէջ համապատասխանութիւն կայ, բայց շատ անորոշ և ընդհանուր, հարկաւոր է արգելել որոշ գործողութիւն, սակայն արգելում է կազմուածքի ամբողջ գործունէութիւնը. այդ

պատճառով երկիւղով ազդելու ժամանակ յաճախ առաջանում է անյաջողութիւն—ցանկացած առանձին գործողութիւնը ոչ թէ արգելում է, ընդհակառակն կրկնւում է: Մարդու կենսունակութեան ընդհանուր նուազման և մասնաւոր գործողութիւնն արգելելու մէջ որևէ տրամաբանական կապ չըկայ. հարկ է լինում այդ կապը հաստատել արուեստական կերպով. իսկ այդպիսի արուեստական կապն ամենևին համոզեցուցիչ չէ և այդ պատճառով էլ շուտով քակւում է: Պատահում է որևէ չար երեխայի պատժում են, պատժում են նրա չարութիւնների համար և այնուամենայնիւ չեն կարողանում ճնշել նրա չարաճճիութիւնը. չարաճճին շարունակում է իր չարութիւնները: Հարկ է լինում պատիժն անդադար խստացնել ու խստացնել, այսինքն՝ չարաճճի երեխայի ընդհանուր կենսական գործունէութիւնն աւելի ու աւելի նւազեցնել, մինչև որ, վերջապէս, օրգանական եռանդի ընդհանուր նուազումն ազդէ և չարութեան նուազման վրայ: Հնումն այդ միջոցն անուանում էին «կտորել» չար համբալին «կարգապահութեան խիստ պատիժներով նրան խելքի բերել» և այլն: Այդպէս են վարւում և հասակաւորի հետ—որևէ գողի, թափառաշրջիկի, աւազակի ծեծում են, բանտում պահում, մինչև որ նա կըդադարէ գողութիւն անելուց, շրջմոլիկութիւնից, աւազակութիւնից, առհասարակ կըդառնայ անպէտք որևէ գործունէութեան՝ եռանդի և կենսական ուժերի չափազանց ճնշուած լինելու պատճառով: Դրանից յետոյ նրան տեղաւորում են որևէ մի անկեղանոցում և

սքանչանում են, թէ ինչպէս նախկին աւազակն իրեն հանգիստ է պահում: Երկիւղն ու պատիժը վերջապէս խելքի բերին, ասում են նրա մասին. «հ, երկիւղն ամենաօգտակար և փրկարար միջոցն է, ում ասես խելքի կըբերի, անդարձ մեղաւորին դարձի կըբերի: Ահա այդ տեղից է ծագում երկիւղով դաստիարակութեան հաւատքը. երկիւղն ընդունւում է իրրև մի գործունեայ սկզբունք, որ վերակենդանացնում և վերածնում է մարդու յանցաւոր բնաւորութիւնը:

Այդ տեսակ հաւատքից էլ անմիտ և անհեթեթ բան դժուար է երեակայել: Այդպէս մտածել, կընշանակէ չըհասկանալ, թէ ինչ է երկիւղը, ինչպէս է ազդում մարդու վրայ: Երկիւղը ջլատում է մարդու մարմնական և հոգեկան եռանդը, նուազեցնում է նրա կենսունակութիւնը. իսկ կենսական եռանդից ինչ կարող է աւելի վսեմ և թանգազին լինել. Եթէ նա անարժէք է, ուրեմն նրա մասին խօսել էլ չարժէ: Այդպէս, որևէ գործողութիւն արգելելու համար առանց տատանուելու՝ երկիւղի ներգործութեամբ մարդու ամբողջ կենսունակութիւնն են նուազեցնում: Այդ ճիշտ նման է առածին, թէ «բարկացաւ ոջիլների վրայ, մուշտակը կրակը ձգեց», որ կընշանակէ՝ որևէ գործարանի թեթև հիւանդութիւնը բժշկելու համար՝ ամբողջ կազմուածքը սպանող զօրեղ թոյն տալ. կամ թէ՛ քո սանդղուածքն ինձ դուր չի գալիս և չես կարողանում կարգին սանդղուել, ուստի ամենալաւն այն է, որ գլուխդ կտրենք: Այս խօսքերն ամենևին չափազանցութիւն չըպէտք է համարել. եղել են դէպքեր, որ չար երեխային սաստելու համար՝ նրան փակել են

մութ նկուղում և երեսան վախից ստացել է ապշու-
թիւն, ընկնաւորութիւն կամ մեռել է: Դեռ այնքան
էլ շատ ժամանակ չի անցել, երբ զանազան դպրոցա-
կան հիմնարկութիւններում աշակերտներին ծեծի տակ
կիսամահ դրութեան հասցրած՝ փոխադրում էին դըպ-
րոցից ուղղակի հիւանդանոց: Իսկ ներկայումս գանա-
կոծութեան փոխանակ աշխատում են վախեցնել այլ և
այլ միջոցներով, անգամ դժոխքով: Չափազանց մեծ
վայրենութիւն, անմտութիւն և անգթութիւն է՝ մի
որև է գործողութիւն արգելելու համար՝ խորտակել
մարդու ընդհանուր կենսական եռանդը: Այդպէս վա-
րուել նոյնիսկ կենդանու հետ՝ շահաւէտ չէ: Այդ պատ-
ճառով արարացիք իրենց ձիերը կրթում են սիրով,
գուրգուրանքով, առանց ծեծի: Բժշկութեան միջոցը
հարիւր անգամ փաստակար է հիւանդութիւնից:

Չանազան ոչ ցանկալի գործողութիւնները ճնշե-
լու համար նախ քան նրանց դէմ միջոցներ ձեռք առ-
նելը, անհրաժեշտ է մօտիկից քննել և ճանաչել այդ
ոչ ցանկալի գործողութիւնները կամ, ճիշտն ասած՝
բնաւորութիւնները: Նրանք սովորաբար երկու կարգի
են բաժանուում, որովհետև բոլորում են երկու տարբեր
աղբիւրից՝ ուժի առատութիւնից ու նրա անկանոն
ուղղութիւնից և երեխային շրջապատող միջավայրի
անբարեյաջող ազդեցութիւններից: Առաջին խմբի ա-
կասութիւնները լինում են այս տեսակի—խստասրը-
տութիւն և կոռւարարութիւն (աղաների մօտ), զգայ-
նութիւն (сентиментальность) և լացկանութիւն (աղջ-
կանց մօտ), հապճեպ դատողութիւններ և գործողու-

թիւններ, մանր դէպքերին խիստ վերաբերմունք և
այլն: Երկրորդ խմբի պակասութիւններն են—կեղծա-
ւորութիւն, ստախօսութիւն, պարծենկոտութիւն, գո-
ղութիւն և այլն: Պարզ է, այդ արատները ճնշելու հա-
մար ձեռք առած միջոցները լիովին պիտի բղխեն ման-
կան կեանքի մէջ ոչ ցանկալի յիշեալ երևոյթներն ա-
ռաջացնող պատճառներից և նրանց յատկութիւններից:

Առաջին կարգի պակասութիւններն ունին մի
ընդհանուր պատճառ, այդ այն է, որ մանկան մէջ ամ-
բարուած առատ ուժի մի մասն է միայն գործադրու-
ում կանոնաւոր գործառնութեան վրայ, այդ պատճա-
ռով ֆնացեալ մասն էլ ծախսուում է այն տեղ, որտեղ
ամենևին պահանջ չըկայ. օրինակ՝ մանուկը սրա նրա
հետ կուում, ծեծկուում է, դրանից պարզ երևում է,
որ նրա մէջ դեռ չըծախսուած ֆիզիքական ուժի և հ-
ռանդի առատ պաշար կայ, որը նա սիրով գործա-
դրում է կռուի վրայ: Եթէ մանուկը բաւական չափով
զբաղուել է ֆիզիքական աշխատանքով և մինչև ան-
գամ յոգնել է, նա այլևս չի մտածի կռուի մասին, նա
կարիք ունի ֆիզիքապէս հանգստանալու և ոչ թէ ֆի-
զիքական ուժերը սաստիկ լարելու, որը պահանջուում
է կռուի համար: Այն աղջիկն, որ յաճախ դէպք է ունե-
նում ցաւակցելու ուրիշների վշտերին, թեթեւացնում է
նրանց թշուառ վիճակը գործով, մասն և բաժին հանելով
նրանց իր զուարճութիւններից ու բաւականութիւննե-
րից, այդպիսին անձնատուր չի լինի ապարդիւն զգայ-
նութեան և լացկանութեան, որովհետև աւելորդ եռան-
դըն արդէն ծախսուած կըլինի: Ուժերին համապատաս-

խան օգտակար գործունէութիւնը մի շանթարգել է և հապճեպ դատողութիւններ, գործողութիւններ ու մանր դէպքերի խիստ վերաբերմունքին, նոյնպէս բնդգէմ այն բոլոր ոչ ցանկալի գործողութիւններ, որոնք առաջանում են չըծախսուած ուժի առատութիւնից, ուժի՝ որ չը գիտէ մանուկը, թէ որտեղ խորձադէ, ուր թափէ. այդ պատճառով էլ նա (ոյժը) ընդունում է անկանոն և անյարմար ուղղութիւն:

Ի հարկէ, յիշեալ թերութիւններն արմատախիլ անելու համար կարելի է երբեմն գործադրել և առանձին միջոցներ. օրինակ՝ կուարար երեխային կարելի է թոյլ տալ կուելու միայն այն պայմանով, որ ուրիշից մի լաւ ծեծ ուտի, դգայական (сентиментальный) աղջկանը կարելի է թեթեւ ինչ ծաղրել, ցոյց տալու համար, թէ նրա լացկանութիւնն որքան ապարդիւն է, թէ դրանից ոչ ոքի շահ չըկայ, միայն իզուր իր աչքերն է կարմրացնում, և թէ ցաւակցութիւնը պիտի լինի գործով և ոչ թէ լացկանութեամբ, նոյնպէս թէ հապճեպ կրքոտ դատողութիւնն ու գործողութիւնը պատճառ են լինում սխալմունքների, շփոթութիւնների և փոխադարձ դայրոյթի, որոնք տեղի չէին ունենալ, եթէ դէպի գործն աւելի շրջահայեաց և հանգիստ վերաբերմունք ունենայինք:

Երեխաների երկրորդ կարգի թերութիւններն առաջանում են նրան շրջապատող անբարեխաջող պայմաններից: Մանուկն ինքնըստինքեան չըպէտք է կեղծաւորէ, ստէ, գողանայ և այլն, որովհետեւ դրա համար չըկան դրդիչ պատճառներ, բացի դրա-

նից ըսկզբում այդ արատները անծանօթ են: Այդ գործողութիւնները կատարւում են միայն այն ժամանակ, երբ երեխայի առաւել կամ նուազ կարեւոր պահանջը ծնողները չեն կատարում և իրանք օրինակ են տալիս պարծենկոտութեան, ստախոսութեան և այլն, որովհետեւ երեխայի համար դժուար է ինքնաբերաբար այդ բաները մտածել: Սովորաբար այդպէս էլ լինում է: Հետեւաբար այդ թերութիւնները վերացնելու համար անհրաժեշտ է, որ նախ մեծերն իրենք իրենց միջից վերացնեն այդ պակասութիւնները. բացի դրանից հոգ տանեն, որ երեխաների բոլոր իսկական կարիքները ժամանակին ու լրիւ բաւականութիւն ըստանան: Իսկապէս անխոհեմութիւն է կուի վարել այդ տեսակ պակասութիւնների դէմ: Հէնց որ գործը հասնում է մեծերի ինքնուղղման՝ խնդիրը խիստ ծանրանում է, որովհետեւ մեծերը դերադասում են երեխաներին ուղղել, քան թէ իրենք ուղղուեն: Մեղանից օրինակ մի առնէք, ասում են մեծերը մանուկներին: Յամենայն դէպս, ամենևին չըպէտք է մոռանալ, որ ամենագլխաւոր միջոցը արդելելու և երեխաների միջից արմատախիլ անելու ոչ ցանկալի գործողութիւններն այն է՝ թոյլ չը տանք անհաճոյ գործողութիւնը կրկնուելու, վերսկսուելու, հարկաւոր է խեղդել ոչընչացնել նրան, քանի որ թոյլ է: Գործողութիւնը չի կրկնուի, եթէ պահանջը, որից նա ծագում է առել, լիովին բաւարարութիւն ստանայ, եթէ միայն շրջապատող պայմաններն այդ գործողութիւնը կրկնուելու առիթ չըտան:—Օրինակ՝ երեխան ստում է, թէ իրեն

ընծայած քաղցրաւենիներին ձեռք չի տւել, մինչդեռ նրանցից միքանի հատ կերել է: Այդ տեսակ ստախօսութեան առաջն ինչպէս պէտք է առնենք:—Ամենից առաջ հարկաւոր է երեխաներին ուտելու բաւականաչափ քաղցրեղէն տանք: Երեխաները քաղցրեղէն ուտելու պահանջ ունին, և այդ պահանջը բոլորովին օրինաւոր է: Այդ պահանջին պէտք է բաւարարութիւն տանք, եթէ ոչ նա միշտ պիտի ձգտի, ձեռքը մեկնի դէպի քաղցրեղէնը: Յետոյ՝ պէտք է միջից վերացնել սոստը կրկնուելու առիթները: Օրինակ՝ եթէ ստախօսութիւնն երեխայի համար սովորութիւն է դարձել և միևնոյն ժամանակ նա սիրում է քաղցրեղէն, աւելի լաւ է նրա ձեռքին չըթողնենք քաղցրաւենիներ, այլ վերցնենք, որպէսզի գայթակղութեան առիթ չըլինի. իսկ եթէ թողնում ենք, պէտք է հաշուենք, որ լիովին հնարաւորութիւն լինի երեխայի խօսքը ճշտելու, հետեւաբար և ստախօսութիւնը դարձնենք անօգուտ: Վերջապէս հարկաւոր է, որ երեխան մեծերի շրջանում չըտեսնէ և չըլսէ ստութիւն, որպէսզի նա համոզուած լինի, թէ սոստն ատուած և արհամարհուած է բոլորից: Այսպիսի պայմաններում միայն կարելի է յուսալ, թէ երեխայի ստախօսութիւնը հետզհետէ կըվերանայ:

Բոլորովին սխալ է առաջ և այժմ էլ բոլորից ընդունուած այն կարծիքը, իբրև թէ երկիւղի ազդեցութեամբ մանկան մէջ գրգիռ են ստանում և զօրանում գովանի յատկութիւնները: Փիղիքական և հոգեկան տանջանք պատճառող երկիւղի և յիշողութեան, սրամտութեան, ջանասիրութեան և այլ այս տեսակ գովանի

յատկութիւնների մէջ որևէ առնչութիւն չըկայ: Որևէ տեսակ երկիւղ լաւ յատկութիւնների թշնամի է. որովհետև երկիւղն առաջացնում է բոլորովին հակառակ ազդեցութիւն այն դրութեան, որ անհրաժեշտ է յիշողութեան, սրամտութեան, ջանասիրութեան, ուշիմութեան համար, այսինքն՝ այս մտաւոր գործողութիւնները կատարելու համար: Սրանց համար հարկաւոր է անպայման անդորրութիւն և ուսանելի առարկայի հրապուրչութիւն. իսկ երկիւղը վրդովում է, ցրում, շփոթեցնում և գիտակցութեան մէջ առաջին տեղը տալիս է «կաշու» պաշտպանութեան խնդրին: Այդպիսի հանգամանքներում ինչպէս կարելի է մանկան մէջ դարգացնել դրական յատկութիւններ: Միակ լաւ յատկութիւնը, որ երկիւղը կարող է պատւաստել՝ այդ գործողութիւնների մէջ շրջահայեցողութիւնն և զգուշաւորութիւնն է: Միակ այս դրական յատկութիւնն էլ հարկաւոր չափից այն կողմն է անցնում. մարդուն դարձնում է տատանող, գործն ավերջ յետաձգող, իր ուժերի վրայ անվստահ. միևս կողմից՝ զգուշաւորութիւնը հնարաւոր է և առանց երկիւղի, որովհետև մարդս շատ լաւ գիտակցում է ընութեան և մարդկային հասարակութիւնների մէջ գոյութիւն ունեցող ուժերի ահազնութիւնը, որ պատահած դէպքում կարող է առանձին անհատի փոքր ուժերը ջախջախել և պատճառել նրան մեծամեծ չարիք:

Դրական լաւ յատկութիւնները դարգանում են ոչ թէ երկիւղով, այլ այնպիսի կրթութիւններով ու վարժութիւններով, որոնք յարմարեցրած են առանձին ան-

հատի բնաւորութեան և բնածին ընդունակութիւններին: Իւրաքանչիւր մանուկ ունի առանձնայատկութիւններ և զրանց համաձայն գործունէութեան առանձին պահանջներ: Այս ինչ կանկան կրթութեան համար օգտակար և նպատակայարմար համարուած վարժութիւնները չի մարելի առաջարկել մի ուրիշ մանկան կրթութեան համար: Պէտք է յարմարուիլ մանկան բնաւորութեան առանձնայատկութիւններին և տալ իւրաքանչիւրին իր ուժերին համաձայն առանձին վարժութիւններ: Ըստինքեան պարզ է, մանկան առանձնայատկութիւններին յարմարուելու համար բաւական չէ հարկանցի, վայր ի վերոյ ծանօթութիւն, այլ հարկաւոր է նրա բնաւորութեան ընդարձակ և խորին ուսումնասիրութիւն: Մանաւանդ անհրաժեշտ է այդպիսի ուսումնասիրութիւնը, երբ կամենում ենք զօրացնել և զարգացնել մանկան թոյլ, բայց լաւ յատկութիւնները: Ձի կարելի գտնել այնպիսի մի մարդ, որ ամբողջովին կազմուած լինի լաւ յատկութիւններէ: Զօրեղ յատկութիւնների հետ միասին սովորաբար լինում են և թոյլ յատկութիւններ, որոնք դաստիարակից պահանջում են առանձին խնամք և հոգացողութիւն: Լաւ դատողութիւն ունեցողը կարող է ունենալ բաւական թոյլ յիշողութիւն, մանաւանդ մի որևէ մասնագիտական առարկայի վերաբերմամբ. զօրեղ տեսական կարողութեան հետ միասին մէկը կարող է ունենալ տատանող բնաւորութիւն, հաստատակամութեան հետ՝ բաւական անհաշտ և անկարեկից բնաւորութիւն: Անհատի այդ և նման թերութիւնները ման-

կավարժի առանձին հոգացողութեան առարկայ պիտի լինին: Ի՞նչ պիտի անել թոյլ յատկութիւնները զօրացնելու համար:—Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ իւրաքանչիւր յատկութեան համար պիտի գործադրել առանձին վարժողութիւն: Այդ թոյլ, բայց չափազանց զնահատելի և մինչև անգամ անհրաժեշտ յատկութիւնները՝ պէտք է փայփայել և գուրգուրել ինչպէս մատաղ տունկ, եթէ ոչ՝ նրանք կը թարշամեն: Այդ տեսակ իւրաքանչիւր տունկի համար պիտի պատրաստել նրան յարմար հող, ժամանակին ոռոգել և անպակաս անել նրանից անհրաժեշտ ջերմութիւնը: Ուղղակի կարելի է ասել, որ թոյլ յատկութիւնները (թոյլ յիշողութիւնը, թոյլ բնաւորութիւնը և այլն) պահանջում են այնպիսի ուշադիր և խնամատար հոգացողութիւն, նրանց ուժերին ճշտութեամբ յարմարեցրած այնպիսի կրթութիւնների սխտեմներ, որ կարելի է անուանել ջերմանոցային: Իսկ ջերմանոցային դաստիարակութիւնը պահանջում է մեծ հմտութիւն, մեծ հոգս և մեծ սէր դէպի գործը: Այս մեր խօսքերից հետևում է, որ երկիւղը բոլորովին միանպէտք սխտեմ է դաստիարակութեան գործում: Դրական կողմից նա բոլորովին անզօր է մանկան մէջ որևէ լաւ յատկութիւն զօրացնելու և հաստատելու, որովհետև նա առաջացնում է բոլորովին ներհակ ազդեցութիւն, լաւ յատկութեան հետ նա չունի տրամաբանական որևէ աւելնչութիւն, իսկ հոգու և մարմնի մէջ վրդովմունք առաջացնել՝ հեշտութեամբ կարող է. ոչ ցանկալի գործողութիւնները ճնշելու համար նա ամենափութակար միջոցն է,

որովհետև այդ տեսակ ճնշումը ձեռք է բերում չափազանց թանգ գնով—նազեցնում է եռանդը և ամբողջ կազմուածքի կենսական գործունէութիւնը՝ խորտակելով նրա բոլոր ուժերը: Հետևաբար խելացի դաստիարակութիւնից բոլորովին տրտաքսուած պիտի լինի երկիւղը:

Թերևս ոմանք առարկեն, թէ կայ պատուաւոր, ազնիւ երկիւղ, որ ամենևին չի կարելի վերագրել ընդունւած սովորական երկիւղի կարգին: Օրինակ՝ այդպիսին է խղճի խայթը, հասարակական սիրելի անձնաւորութիւնների անբաւականութիւնը իր դէմ շարժելու երկիւղը: Եւ միթէ այդ երկիւղներն ևս չեն կարող ծառայել իբրև դաստիարակութեան միջոցներ:

Այդ յիշեալ երևոյթները քննելու ժամանակ՝ հարկաւոր է ճշտութեամբ տարբերել նրանց: Եթէ այդպիսի պարագաներում մէկն զգում է այնպիսի երկիւղ, որի մասին մենք խօսել ենք վերը, ի հարկէ, այդ տեսակ երկիւղը կարող է կորստաբեր ազդեցութիւն ունենալ: Երկիւղի ազդեցութեան մասին խօսելու ժամանակ աչքի առաջ պիտի ունենալ երևոյթի իսկական էութիւնը, ոչ թէ այն փոփոխական պարագաները, որոնք առաջացնում են երկիւղ: Երկիւղը կըմնայ միշտ երկիւղ, չընայելով թէ ինչից է առաջանում՝ խղճի խայթից, հասարակական կարծիքից, ծնողներից, Աստուծոց: Եթէ մարդ զգում է երկիւղ, նրա հետ միասին զգում է և նրա ճնշող կարկամեցնող ազդեցութիւնը իր հոգու և մարմնի վրայ:

Մեր կարծիքով պատուաւոր կոչւած երկիւղի յի-

շեալ դէպքերը երկիւղ բառով արտայայտելը՝ լեզուական անճշտութիւն է: Սովորական երկիւղը, որի մասին արդէն խօսել ենք, կողմնակի ուր է մէկից մեզ պատճառելիք տանջանքի վախն է, օրինակ՝ արտաքին բնութիւնից, ուրիշ մարդկանցից, կենդանիներից, հիւանդութիւններից: Պատուաւոր երկիւղն ամենևին այդպէս չէ: Այստեղ ոչ մի կողմնակի անձ մեզ տանջանք չի պատճառում, այլ, ընդհակառակը մենք ենք մեզ կամ ուրիշին տանջանք պատճառում: Մեր պատճառած տանջանքներն ուրիշին՝ մեզ անհաճոյ են, մենք կը ցանկանայինք խուսափել այդ տհաճութիւններից: Այս երկիւղի և սովորական երկիւղի մէջ տարբերութիւնը էական է: Եթէ որևէ մէկն իր գործողութեամբ տանջանք է պատճառել ուրիշին կամ իրեն, և վերջապէս՝ եթէ նա գիտէ, որ իր կամքիցն է կախուած այդ գործողութիւնը կատարելը կամ չըկատարելը, այդ պարագայում երկիւղի մասին խօսք լինել չի կարող, այդ բառի իսկական իմաստով: Այստեղ ես եմ բոլորի աղբիւրը և տէրը, ես իմ սեփական ցանկութեամբ կատարում եմ գործողութիւնը, ես ինքս եմ պատճառում տանջանք. ինձ ստիպող արտաքին ոյժ չըկայ, բացի ինձանից: Իսկ սովորական երկիւղի ժամանակ մենք կուում ենք մեզանից անկախ արտաքին փորձանքի դէմ, որից տանջուում ենք մենք ինքներս և ոչ մէկ ուրիշը: Աստուծոց կարելի է վախենալ միայն այն ժամանակ, երբ նրան ներկայացնում ենք մեզ չափազանց կռպիտ մարդկային յատկութիւններով—իբրև անաւոր բռնապետ, օրինազանցութիւնը պատուհասող

բարկացկոտ մի դաժան էակ, որին հաճելի է մարդուն պատժել՝ մինչև անգամ չնչին զանցառութեան համար: Իսկ եթէ Աստուծուն ընդունում ենք իբրև մի արդարադատ էակ, լի անսահման սիրով, որ ամենայն ինչ ստեղծել է, բոլորի վրայ խնամք է տանում, առանց որի կամքի մէկի գլխից մազ անգամ գետին չի ընկնում, այնպիսի Աստուծուց չի կարելի վախենալ, ներանից միայն կարելի է ակնածել և դէպի նա տածել երախտագիտութիւն և սէր: Կրօնապէս զարգացած մարդու գիտակցութեան մէջ Աստուծոյ երկիւղը բացակայում է, այդ խօսքի լաւագոյն իմաստով:

Նոյնը պէտք է ասել ազնիւ կամ պատուաւոր երկիւղի միւս տեսակների մասին: Եթէ մէկը, բանաստեղծի պատկերաւոր արտայայտութեան համաձայն՝ խիղճը ներկայացնում է իրեն իբրև «ճիւղաններով մի գազան», որ պատառոտում ու յօշոտում է մարդուն իր մեղքերի համար, այն ժամանակ երկիւղը կարելի է ընդունել իբրև խղճի խայթ, իսկ եթէ խիղճն ընդունենք մարդու վճռահատութիւնն և գնահատութիւնը՝ իր սեփական վարմունքների, այդ պայմանում երկիւղի մասին խօսք լինել չի կարող, այլ խնդիրը վերաբերում է անձնական երկութեան և ներքին (հոգեկան) խառնափնթորութեան, որ առաջանում են սահմանաժամ կարգերին և պահանջներին անհամաձայն գործողութիւն կատարելուց յետոյ: Բարի գաւազը վախենում է իր վատ վարմունքով վշտացնել իր ծնողներին և նրանց դժգոհութիւնը շարժել իր դէմ: Այստեղ երկիւղ չկայ, որովհետև ծնողները ոչ մի տան-

ջանք չեն պատճառում իրենց մեղանշող դաւակին, այլ նրանք իրենք պիտի տանջուեն, իրենք պիտի վշտանան, որ իրենց սիրելի զաւակն ունեցել է այնպիսի մի ոչ գովելի վարմունք: Մանուկն աչքի առաջ բերելով վշտացած ծնողների դրութիւնը, որոնց տանջանքի պատճառն իր վատ վարմունքն է եղել, զգուշանում է այնուհետև յանցանք գործելուց: Այստեղ նշանակութիւն ունի ոչ թէ երկիւղը, այլ գիտակցութիւնն այն ապագայ աններդաշնակութեան, որ կարող է առաջանալ որդու և ծնողների մէջ: Այդ աններդաշնակութիւնն անհաճոյ է, բայց ոչ ամեն մի տհաճութիւն երկիւղ է:

Ե.

Մանկան յատուկ երկիւղը—այս երկիւղի առարկաները, երկիւղալի առարկաների զօրեղ կամ թոյլ ներգործութեան պայմանները, եւ մանկան երկիւղի պատճառները:

Յայտնի է, որ մանուկները շատ երկչոտ են: Բազմատեսակ և միևնոյն ժամանակ ամենաանմեղ առարկաներն երեխաների մէջ առաջացնում են երկիւղի զգացում: Աչքի անցնելով մանուկներին երկիւղ ազդող առարկաները, նրանց կարող ենք բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբին պատկանում են այն առարկաները, որոնք ազդում են զգայարանքների վրայ,

իսկ երկրորդ խումբը երեակայութեան և մտքի վրայ: Մանկան առաջին երկիւղներն անմիջապէս կապուած են նրա արտաքին զգայարանքների հետ: Մանուկը երեակայութեամբ և մաքուլ երկիւղ զգում է ոչ իր կեանքն սկզբնական շրջանում, որովհետեւ մանուկը իր կեանքի առաջին ժամանակներում չունի երեակայութիւն և բանականութիւն. դրանք աւելի հոգեկան կեանքի անազան ընդունակութիւններ են. մինչդեռ մանուկներն իրենց կեանքի հէնց առաջին օրից արտաքին զգայարանքների վրայ զգում են զանազան տպաւորութիւններ:

Տեսողութեան տպաւորութիւնները մանուկների համար երկիւղի ամենագլխաւոր աղբիւրներից մէկն են: Դժուար է գտնել այնպիսի առարկաներ, որոնք մանուկներին երկիւղ չազդեն— ճանձները, մոծակները, սենեակի շնիկները և կատունները, գետի ալիքները, կիսախաւար սենեակի մէջ լուսոյ ճառագայթները, դիմակները, գլխին դրած բարձր գդակները, օտարօտի շարժողութիւնները, ձկներ ու այլ հարիւրաւոր տեսանելի առարկաներ: Մի փոքրիկ աղջիկ առաջին անգամ տեսնելով ձագուկներով թռչունի բոյնը, երկիւղի սաստիկ ճիչ բարձրացրեց: Մի այդպիսի ուրիշ աղջիկ վախնում էր մօտենալ իրենց տարիքով փոքր ինչ մեծ աղջկայ: Երկու տարեկան մի տղայ տեսնելով բաց հովանոցը յատակի վրայ, զարհուրելի աղաղակ բարձրացրեց: Մանուկներին երկիւղ աղդող այս տեսակ տեսանելի առարկաներից առանձնապէս ուշադրութեան արժանի են երկու խումբ: Առաջին խմբին պատկանում

են այնպիսի առարկաներ, որոնք երկիւղի հետ միասին առաջացնում են և զգուանք, երկրորդ խմբին պատկանում են խաւար տարածութիւնները:

Մկները, առնէտները, գորտերը, խխունջները, ճճիները, օձերը, դիակները, թափած արիւնը մանուկների մէջ առաջացնում են զգուանքի և սաստիկ երկիւղի խառն զգացում: Սրանց տեսնելու ժամանակ երեխաների դողը բռնում է: Մօտ 9 տարեկան մէկ աղջիկ մուկ տեսնելիս սարսափահար ճչում և ամբողջ մարմնով դողում էր. մկան պատկերն անգամ նրա վրայ համարեա նոյն ներգործութիւնն էր անում: Մի ուրիշ աղջիկ նոյն տեսակ սարսափ էր զգում խխունջ տեսնելիս: Մինչև անգամ փուշ խեցին և առհասարակ ամեն մի փափկամարմին կենդանի նրան այնպիսի սոսկում էին պատճառում, որ ծնողներն ստիպուած նախազգուշութիւններ էին ձեռք առնում այդ բանի դէմ: Աղջիկը հասակն առնում էր, բայց և այնպէս երկիւղը չէր պակասում: Ոչ մի կոչ նրա բանականութեանը, ոչ մի համոզում չէին օգնում: Աղջիկը չէր կարողանում իշխել իր զգացման վրայ: Նա հրաժարւում էր թերթիկ պատկերազարդ գրքեր, նայել նկարներ, երկիւղ կրելով՝ մի գուցէ նրանց մէջ հանդիպէ խխունջի նկարի: 17 տարեկան հասակից միայն մեծ ճիգ գործ դնելուց յետոյ՝ հազիւ հազ կարողանում էր տեսնել կենդանի խխունջ կամ նայել նկարը, բայց շօշափել, բռնել ձեռքով կենդանի խխունջ՝ չէր կարողանում:

Մի փոքրիկ տղայ այն աստիճան զգում էր սար-

դի ոստայնից, որ անկիւնում տեսնելով այն, սարսափով յետ էր քաշւում: Լըգուան դիւ Սօլ հաղորդում է շատ դիտողութիւններ, այն տեսակ երեխաների մասին, որոնք նեարդային ցնցուկներ են ստացել, որոնց վերջին հրաժեշտի համար մօտեցրել են ննջեցեալներին: Անգլիացի մատենագիր դէ Կվինսի պատմում է, թէ ինքն դեռ մանուկ էր, երբ մեռնում է քոյրը. մեծերից ծածուկ գնում է նայում հանգուցեալին. հէնց այդ տեղ զգում է նեարդային սաստիկ ցնցում: Այդ դէպքից յետոյ դեռ երկար ժամանակ նրան երեւում էին ժամհակալներում պառկած հիւանդ մեռնող երեխաներ, որոնք տաղնապում էին մահուան երկիւղով, լալիս էին, ձշում: Նրա կեանքի ընթացքում՝ դեռ երկար ժամանակ՝ երեակայութեան մէջ պատկերանում էին այդ տեսարանները և հալածում նրան: Այդ առիթով դէ Կվինսին ասում է իր մասին. «Թերեւս ես այժմ ուրիշ մարդ լինէի, եթէ ինձ հետ չըպատահէր այդ դէպքը»:

Այս յիշածս դէպքում այնքան մեծ դեր չի կատարում զգուանքը դիակից, որքան երեակայութեան գրգռուած գործունէութիւնը: Զգուանքն ու երկիւղն միախառնուած դէպքերում, դժուար է որոշել թէ որն է նրանցից աւելի զօրեղ—երկիւղը, թէ՛ զգուանքը. միայն անկասկած է, որ մանկան հոգու մէջ երկունս էլ գոյութիւն ունին:

Մանուկների մէջ տարածուած է և վախը խաւարից, մթութիւնից: Նրանք յաճախ վախենում են միայնակ գնալ դատարկ՝ մարդ չեղած սենեակը. մութ

ժամանակ վախենում են գնալ փողոց կամ դաշտ, իջնել մութ ներքնատներ, քնել առանց ճրագի: Սովորական առարկաները տեսողութիւնից ծածկող խաւարը երեխաների վրայ թողնում են զարհուրելի տպաւորութիւն, առաջացնում է նրանց մէջ մի տեսակ միստիքական սարսափ: Քիչ երեխաներ են ազատ առանձնապէս մանուկներին յատուկ յիշեալ երկիւղից. անկարելի է լինում շատ մանուկների համոզել, թէ խաւարն անփափ, անվտանգ է. ամենայն օր հէնց որ մութն ընկնում է. նրանք չափազանց երկչոտ են դառնում: Պաւարի երկիւղն երեխաների մէջ առաջացնում է սաստիկ ցնցում, երբեմն մինչև անգամ մահ: Մի մայր իր չար երեխային փակում է մի մութ նկուղում և միքանի ժամ նրան թողնում է այնտեղ. վերջապէս երբ բանում են նկուղի դուռը, տեսնում են երեխան ուշաթափ ընկած է, երեք օրից յետոյ երեխան մեռնում է: Այս դէպքը միակը չէ: Դպրոցում մի 8 տարեկան երեխայի իբրև պատիժ փակում են մութ սենեակում: Սկզբում նրա վրայ ընկնում է սաստիկ երկիւղ, ապա յայտնում են ընկնաւորութեան նշաններ, դրանից զառանցանք: Նրա մտաւոր կարողութիւնները, որ մինչև այդ ժամանակ կանոնաւոր էին՝ վատանում և երեխան դառնում է թուլամիտ:

Մանկան երկիւղի իբրև մի ուրիշ աղբիւր ծառայում են լսողութեան տպաւորութիւնները. դրանցից առաջին տեղը բռնում են խիստ աղմուկները—ամպի որոտումը, թնդանօթի և հրացանի պայթիւնը, զանազան տեսակ թնդիւններ, մեծ զանգերի զօղանջիւնը,

ծանր առարկաների անկումից առաջացած հնչիւնը և այլն: Բայց և ձայներն երեխաներին պատճառում են երկիւղ—երեխայի ականջին շշուկով խօսակցութիւնը, ծվկոցը, շան մոռոցը, մինչև անգամ ժամացոյցի յանկարծակի զարկի ձայնը: Դժուար է ճշտութեամբ ասել մանկան մէջ առաջին երկիւղ առաջացնողն որոնք են՝ լսողութեան թէ տեսողութեան տպաւորութիւնները, որովհետև դիտուած են երեխաներ, որոնք հրդեհի ժամանակ անվրդով զարճացել են բոցի և ծխի տեսարանով, մարդոց իրարանցումով, բայց որոնց սարսափահար են արել հրդեհաշէջների փողերի ձայներն և նրանց կառքերի դղրդոցը: Երկիւղ առաջացնող առաջին և ամենագլխաւոր տպաւորութիւնները՝ լսողութեան տպաւորութիւններն են, մանաւանդ օտարոտի և իրենց ծագումով անորոշ աղմուկները: Օրինակ՝ երբ մանկան հետ սկսում են խօսել ցած և խուպոտ ձայնով, նա վախենում և լաց է լինում:

Իսկ ֆնացեալ արտաբերի զգայարանքներով ստացած տպաւորութիւնները հազիւ է պատահում՝ որ երկիւղ ազդեն մանկան, և եթէ մանուկը վախենում է, այն էլ հիմնւած է լինում փորձի վրայ, որ նրանք իրեն ֆնաս կամ տհաճութիւն են պատճառում:—Եթէ մանուկն ինքնաեռի վրայ կամ տաք ջրով մի որևէ տեղն այրել է, եթէ պատահաքաղով ձեռքը ծակել կամ դանակով կտրել է, եթէ միշտ դառը դեղ է խմել, եթէ հոտոտել է մի չափազանց անդուրեկան հեղուկ՝ այնուհետև երեխան վախենում է մօտենալ յիշեալ առարկին, հրաժարւում է հոտոտել որևէ հեղուկ, խը-

մել այնպիսի մի բան, որ այսպէս կամ այնպէս դեղ է յիշեցնում: Մի փոքրիկ աղջիկ կատուի հետ խաղալիս կատուն սաստիկ ճանկոտւմ է նրա ձեռքը: Այս աղջիկըն այնուհետև իր ձեռքը չէր մօտեցնում հօր, մօր մուշտակին, մորթէ գլխարկին. վախենում էր ամեն տեսակ մորթիներից:

Մանկան վրայ երկիւղ ազդող ամենատարածւած այն առարկաներն են, որոնք ներգործում են տեսութեան վրա. օրինակ՝ դանազան ձևեր, շարժողութիւններ. երկրորդ տեղը՝ բռնում են լսողութեան դանազան տպաւորութիւնները, ապա գալիս են շօշափման, հոտառութեան և ճաշակի: Երեխաների վրայ երկիւղ ազդող վերջին երեք խմբի տպաւորութիւններն առաջանում են փորձից յետոյ, մինչդեռ առաջին երկու խմբի տպաւորութիւններն որևէ փորձից նախընթաց են:

Այժմ քննենք երեխաներին երկիւղ ազդող այն երկրորդ մեծ խմբի առարկաները, որոնք ներգործում են մանկան երևակայութեան և մտքի վրայ:

Փորձից յետոյ մանկան գիտակցութեան մէջ պահւում են իր կրած տանջանքների և տհաճութիւնների տպաւորութիւնները. այդ պատճառով մանուկը երկիւղ է կրում նոյն տպաւորութիւնների կրկնւելուց: Մանուկը հէնց որ նկատում է որևէ նմանութիւն այն առարկաներին, որոնք իրեն տանջանք են պատճառել, բոլորովին հրաժարւում է մօտենալ և ձեռք տալ այդ առարկաներին: Վերը յիշուած ձեռքն այրելու, ծակելու, կտրելու դէպքերը վերաբերում են այս խմբին: Մանուկները չափազանց հակամէտ են առանձին մաս-

նաւոր փաստերից հանել ամենաընդարձակ և ընդհանուր եզրակացութիւններ: Մանուկը փողոցից անցնելիս նրա վրայ յարձակւել է մի շուռն կամ մի հարբած մարդ, փողոցի մի երեսից միւս երեսն անցնելիս կառքը կպել է նրան: Ահա այս մասնաւոր դէպքերից հանում է իր համար ընդհանուր ղեկավար կանոններ—որ բոլոր շները, բոլոր հարբած մարդիկ, բոլոր կառքերը երկիւղալի են, օր չի կարելի գետի ափը գնալ՝ կարելի է ջուրն ընկնել ու խեղդւել և այլն:

Ի հարկէ՝ եզրակացութիւնը միշտ չի լինում այդպէս ընդարձակ և ոչ այնքան էլ անհամապատասխան փաստին: Մանուկը հետզհետէ հասակ առնելով, ընդարձակելով իր գիտողութիւնները, ճշտելով նախկին եզրակացութիւնները նոր փաստերով՝ սովորում է աւելի զգոյշ լինել իր եզրակացութիւնների մէջ, սահմանափակում է իր նախկին ընդհանրացումները, իսկ նոր եզրակացութիւններն անում է աւելի համաձայն իրականութեան: Եթէ որոշ գործողութիւնների համար մանուկը միջանի անգամ պատասխանատուութեան է ենթարկւել, վախնում է այնուհետև նման դէպքերում նոյն գործողութիւնները կրկնելու: Նման դէպքերում նրա երկիւղը լինում է սահմանափակ, որոշ, եզրակացութեան չափն էլ համապատասխան փաստերին: Առհասարակ պիտի ի նկատի առնել, որ դատողութեան և եզրակացութիւնների միջոցով երկիւղալի առարկաների թիւը կրճատւում է, իսկ միւս կողմից՝ աւելանում: Մանուկն ամենայն օր գործ ունենալով դանազան առարկաների հետ, հետզհետէ փորձը նրան

համոզում է, որ առաջին ժամանակներում երկիւղալի թուացող շատ առարկաներ իսկապէս երկիւղալի չեն. օրինակ՝ որոշեալ պայմաններում երկիւղալի չեն շնե-րը, ինքնահոը, հոացող ջուրը, դանակը, պատառա-քաղը, կառքը և այլն, որոնք առաջնրան այնպէս եր-կիւղ էին ազդում. միւս կողմից՝ այն առարկաները և երևոյթները, որոնց իր անգիտութեան պատճառով ա-ռաջ վերաբերում էր անվրդով, լուկ հետաքրքրու-թեամբ՝ սկսում են երկիւղ ազգել, օրինակ՝ թոյները, թունաւոր բոյսերը, վտանգաւոր կենդանիները, ըստ երևութի միջանի անվնաս գործիքներ, առօրեայ կեան-քի շատ դէպքեր:

Մասնկան զարգացման հետ իսկապէս աւելանձում թէ պակասում է երկիրդալի առարկաների թիւը: Անկասկած պակասում է: Մանուկն իր կեանքի առաջին տարիներում չափազանց վեհերտ, չափազանց երկչոտ մի էակ է. ամեն մի ճանճ կարող է նրան սարսափահար անել: Մօր գրկում կամ սենեակում շրջելիս նա անդադար դիմում է մօրը, դայեակին, տան մեծերին, որ իրեն պաշտպանեն մանկական երկիւղներէից, վշտերից, տրտմութիւններէից: Մի փոքրիկ աղջիկ երկիրդալսառը զարմանքով դիտում էր, թէ ինչպէս եղբայրը սև գլխարկը մինչև աչքերը քաշած՝ նայում է իրեն, բայց երբ մի քանի օրից յետոյ նոյնը կրկնում են ներս առաջ և ուրիշները, սկսում է ծիծաղել, ուրախանալ, ինչպէս և միւսները: Աղջիկն ընտելանում է գըլխարկին և պահանջում է, որ իր ձեռքը տան, որպէս զի շօշափէ: Ահա այդպիսի երկչոտ մանուկը մեծանա-

լով, լինում է մի անվեհեր մարդ: Հասակի զարգացման հետ լսողութեան, տեսողութեան և այլ արտաքին զգայարանքների տպաւորութիւնների մէջ արմատացած կեղծ երկիւղները չքանում են, իսկ նոր իսկական երկիւղների թիւն այնքան շատ չէ, ինչպէս նախկին կեղծերի: *)

Բացի դրանից, նոր երկիւղալի առարկաները ոչ միշտ սպառնում են վտանգ—թունաւոր բոյսերը, ահաւոր կենդանիները, զանազան վտանգները կեանքի մէջ պատահում են ոչ ամեն մի քայլափոխում: Ահաւոր կենդանիները հեռու են գտնւում մեզանից, փորձանքները հազադէպ են, թոյններն երեխաներից ծածուկ տեղ են պահում: Այդպէս, հասակի հետ երկիւղալի առարկաների թիւը պակասում է և ոչ թէ աւել-

*) Թէ անժանոթ առարկաներն ինչպիսի սաստիկ երկիւղ են առաջացնում նոյնիսկ հասակաւորների մէջ, իբրև ապացոյց կարող է ծառայել Դարւինի պտտած հետեւել դէպքը:—Աւտորալիացի վայրենին առաջին անգամ է տեսնում կեանքի մէջ մարդուն ձիւ վրայ նստած: Ձիււոր ճանապարհորդն աննկատելի մօտենում է վայրենուն և ձայն տալիս նրան... «Վայրենին յետ նախկէ և տեսաւ ինձ, ասում է Դարւինը. թէ ինչ մտածեց նա, չգիտեմ, միայն ոչ մի ժամանակ չէի տեսել երկիւղի և զարմանքի այնպիսի մի կատարեալ պատկեր: Նա կանգնած էր անշարժ, չէր շարժւում նրա ոչ մի անդամը, կարծես մեխած էր դետին, բերանը լայն բացած, աչքերը չուծ: Նա մնաց այդպէս անշարժ մինչև իմ սեամորթ ուղեկիցը միջանի քայլ մօտեցաւ նրան: Այն ժամանակ վայրենին ինչոր աւել էր ձեռքին ցած ձգեց դետին, ելաւ ծառը, բարձրացաւ վեր, որքան կարող էր: Նա չէր կարողանում խօսել—և իմ սեամորթ առաջնորդի հարցումներին ոչ մի պատասխան չէր տալիս, ամբողջ մարմնով դողում էր, միայն ձեռքով նշան էր անում, որ մենք հեռանանք:» (Դարւին):

չանում: Ծերունին, որ իր կեանքի մէջ շատ բան է տեսել, շատ փորձանքներ է կրել՝ ոչ մի բանից չի վախենում, բացի մահից, երբեմն մահից էլ չի վախենում:

Երեխաների հասակի հետ ահաւոր առարկաների առաջացրած տպաւորութիւնների ոյժն էլ պակասում է: Հասակաւոր մարդը վախենում է ոչ այնպէս սաստիկ, ինչպէս մանուկը: Ահաւոր առարկաները մանուկներին վրայ մեծ ներգործութիւն են ունենում երկու պատճառով—վտանգի չափի անյայտութեան և մանկան ուժերի թուլութեան պատճառով: Մանուկը հանդիպելով երկիւղալի առարկայի, բոլորովին անկարող է որոշել, թէ այդ առարկան իսկապէս որքան երկիւղալի է, ինչպիսի վտանգ է սպառնում, մեծ թէ փոքր: Սովորաբար մանուկը չափազանցեցնում է սպառնացող վտանգը. յաճախ նա փոքր երկիւղը մեծացնում է, քան թէ ընդհակառակը: Եւ այդ հասկանալի է, որովհետեւ թէ երկիւղ ազդող առարկայի յատկութիւններն են նրան անյայտ և թէ իր սեփական ուժերն են թոյլ: Մանուկն ինչո՞վ կարող է դիմադրել վերահաս վտանգին, ո՞ւմ վրայ կարող է յոյս դնել. ուրիշների վրայ միայն և եթէ. Ահա այդ պատճառով նա չի էլ փորձում դիմադրել վտանգին, այլ նրանից միայն փախչում է, փնտռում է մի տեղ, որտեղ կարողանայ մի կերպ թաքնուել: Այլ դրութեան մէջ է գտնւում հասակաւոր մարդը՝ նա հասկանում է սպառնացող վտանգի չափը և յաճախ համարում է նրան չնչին, ոչ այնքան էլ երկիւղալի: Բացի դրանից, նա իր մէջ զգում է այնքան ոյժ, որով կարող է դիմադրել վերահաս փորձանքին. նա այդ-

պիտի զէպքերի համար մինչև անգամ մշակած ունի առանձին միջոց, այնպէս որ, եթէ հնար չկայ սպառնացող հարուածը բոլորովին հեռացնել, գէթ որոշ չափով կարելի է նրան թուլացնել: Այդպէս, միևնոյն երկիւղալի առարկաները ոչ մի ժամանակ միանման ազդեցութիւն չեն անում մանկան և հասակաւորի վրայ. առաջնի համար և՛ երկիւղալի առարկաները շատ են, և՛ նրանց տպաւորութեան ոյժը աւելի զօրեղ, քան թէ երկրորդի համար:

Մանկան համար երկիւղալի վերջին տեսակի առարկաները նրանք են, որոնք ներգործում են երեխայի երեակայութեան վրայ: Մէկ կողմից երեխաներին վախեցնում են իսկապէս գոյութիւն ունեցող առարկաները, նրանց վերագրելով երեակայական մեծութիւններ և յատկութիւններ, միւս կողմից՝ մտացածին էակներով: Մանուկներին պատմում են գայլերի, արջերի մասին, իբր նրանք գալիս են ուտում մանուկներին. վախեցնում են մուրացկաններով, իբրև թէ նրանք երեխաներին դնում են իրենց տոպրակների մէջ ու փախցնում. ահաբեկում են գերեզմանոցներով, ուր թափառում են գերեզմաններից դուրս եկած մեռելներ. պատմում են անտառների մասին, ուր շքրւում են վայրի գազաններ և աւազակներ և այլն: Ապա գալիս են մի շարք մտացածին առարկաներ—անտառային և ջրային ոգիներ, չարքեր, կախարդներ, ձձուձ հեծնող պառաւներ, եօթ գլխանի դևեր, զանազան հրէշներ, սնոտիապաշտութիւններ, նախապաշարութիւններ, և այլն և այլն: Մէկ խօսքով մանկան վառ

երեակայութեան առաջ բացւում է մի առասպելական աշխարհ, լի ամեն տեսակ հրաշալիքներով, սարսափեցնող ու ահաբեկող էակներով: Այնտեղ մարդոց, առանձնապէս երեխաներին՝ սպանում են, խեղդում, խորովում են, ուտում են... Մանուկները փոքր ինչ հասակ առնելով, սովորում են կարգալ. նրանք առանձին սիրով ու բաւականութեամբ սկսում են կարգալ ամեն տեսակ ահաւոր պատմութիւններ աւազակների, անվհեր ճանապարհորդների, կոիւնների, խորհրդաւոր ու ահալի ամրոցների, տների և այլն մասին: Երեակայութիւնն աւելի ու աւելի բորբոքւում է, լցւում է զարհուրելի պատկերներով և մանկական երկիւղը հասնում է իր ամենաբարձր գագաթնակէտին: Մտացածին ահաւոր պատկերները բազմաթիւ են, ուստի նրանց ազդեցութիւնն էլ մանկան վրայ լինում է զօրեղ: Ում յայտնի չէ, թէ մանուկներն ինչպիսի սարսափով լսում են ահաւոր հէքիաթներն ու զրոյցները, և թէ դրանից յետոյ երեկոյեաններն երկիւղից չեն կարողանում քնել, մտաբերելով այդ հէքիաթները. գլուխները թագցնում են վերմակի ու բարձի տակ, աշխատելով այդպիսով ազատուել երեակայութեան մէջ բորբոքւած պատկերներից: Մտացածին ոգիներից, էակներից ու պատմութիւններից մանուկների մէջ առաջացած երկիւղն, անկասկած, ամենագորեղն է, ոչ մի ուրիշ երկիւղ չի կարող նրա հետ համեմատուել, բացառուելով հազուադէպ իսկական զարհուրելի առարկաներից ու պատահարներից: Այդ իսկ պատճառով ամեն մի դաստիարակի ամենագլխաւոր հոգսը պիտի լինի

մանուկներին ազատել այդ կարգի երկիւղից: Երևակայութեան ազդեցութեամբ առաջացած երկիւղն իսկական մի պատուհաս, մի մեծ չարիք ու խռնչնդոտն է մանուկների բոլոր ֆիզիքական և հոգեկան կարողութիւնների կանոնաւոր զարգացման համար:

Վեհերոտ երեխայի իբրև հետաքրքիր օրինակ կարող է ծառայել Ս. Տ. Ակսակովը: Նա այդ կողմից իրեն մանրամասն նկարագրել է «Բազրովի թոռան մանկական տարիները» գրած քում: Մանուկ Ակսակովին անխտիր սարգափահար էին անում թէ իրական և թէ երևակայական երկիւղները-ձայները, ձևերը, շարժողութիւնները: Ակսակովը ներկայ գտնուելով իր նորածին եղբօր մկրտութեանը, վախենում է, մի գուցէ քահանան մկրատով կտրէ նորածնի գլուխը, իսկ երբ քահանան երեխային ջրի մէջ է ընկղմում, Ակսակովը երկիւղից ձչում է: Այդ պատահում է այն ժամանակ, երբ նա «մեծ բաւականութեամբ կարդում էր 15 հատոր Անգլիացի փիլիսոփայ Կլեմենտի կեանքը», այսինքն 7 տարեկան հասակում: Մի անգամ նրան նստեցնում են փոքրիկ ձիու վրայ, սաստիկ վախենում է. քանի որ ծառան ձիու սանձից բռնած քաշում էր, երեխան մի կերպ իր երկիւղը զսպում է, որովհետև շատ նայողներ կային, ամաչում է երկչոտ երևալ, բայց հէնց որ ծառան սանձը թողնում է, երեխան իրեն բոլորովին կորցնում է, երասանակները նրա ձեռքից վայր են ընկնում, երկիւղը յաղթում է ինքնասիրութեանը, փոքրիկ ձիաւորը ձիւ է բարձրացնում. իսկ ձին իրեն ազատ զգալով՝ սլանում է դէպի ախոռ (այս պատա-

հում է Ակսակովի կեանքի 6 տարում): Ակսակովն առհասարակ ամեն բանից վախենում էր. յաճախ նրան պատմում էին զանազան տեսակ երկիւղներ և նախազգացումներ. նրա վեհերոտ հոգին տազնապում, տանջւում էր. աւելի շատ տանջւում էր կարծեցեալ երեւակայական վտանգներից. քան թէ իսկականներից: Մէկ անգամ Ակսակովի հօր մօտ հիւր է գալիս հարեան կալուածատէրն իր մօր հետ. դրանք երկուսն էլ մարմնով չափազանց գեր էին: Փոքրիկ Ակսակովը, որ այդ ժամանակ համարեա 7 տարեկան էր՝ վախենում է հիւրերին մօտենալ և բարեկ, մի գուցէ իրեն գրկեն, և ով է իմանում՝ խեղդեն: Նա շատ է ուրախանում, երբ ողջոյնը վերջանում է գլուխ խոնարհեցնելով: Ակսակովը տեսնում է մի խելագար մարդ, սկըսում է յուզուել, երկիւղ է կրում որ ինքն էլ կարող է խելագարուել. մի քանի օր անընդհատ հետևում էր իր մտքերին և իր հարցումներով ու կասկածանքներով ձանձրացնում մօրը, թէ իր վրայ արգեօք չէ՞ն երևում խելագարութեան նշաններ:

Չմեռուայ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ սահնակի սղղոցը նոր ձիւնի վրայ՝ սաստիկ վատ էին ազդում նրա զգայուն նեարդների վրայ, և այդպիսի ճանապարհորդութիւնների առաջին օրերում նա տառապում էր մաղձային փսխումով: Մէկ անգամ ցուրտ ձմեռուայ ճանապարհորդութեան ժամանակ մանուկ Ակսակովն սկսում է տանջուել ու յուզուել զանազան անհիմն նախազգացումներով: Նա համոզուած էր, թէ իրենց հետ որևէ դժբաղդութիւն պիտի պատահի՝ նրանք կամ պի-

տի ցրտահար լինին կամ պիտի հիւանդանան. ապագայ դժբաղդութեան նախազգացումը նրա քունը խանգարել էր: Ահա յանկարծ իրենց սահնակը կանգ է առնում: Ակսակովն սկսում է անհանգստանալ, արթնացնում է աղախնուն, խնդրում, աղաչում է նրան՝ տեղեկանալ, թէ սահնակն ինչու կանգ առաւ: Բայց սահնակը շուտով առաջ է շարժւում. կանգ էր առել, որովհետեւ սահնակավար գիւղացին բարակ հագնուած լինելով, քիչ էր մնացել ցրտահար լինէր: Վերջապէս նրանք անվտանգ հասնում են մօտակայ գիւղը: «Այն ժամանակից սկսած մինչև այսօր, անում է Ակսակովը, սարսափով և զզուանքով եմ ճանապարհորդութիւն կատարում գիւղական ճանապարհներով և գիւղացիներին ձիերով»:

Դայեակի պարտականութիւնն էր միայն Ակսակովի քրոջը հսկել և խնամել. նրան արգելուած էր մինչև անգամ Ակսակովի հետ խօսել: Բայց և այնպէս այդ կինն յաջողեցնում է քիչ ու շատ տեղեկութիւններ հաղորդել Ակսակովին մարդագայլի, չարքերի և մեռելների մասին: Զգայուն Ակսակովն այնուհետև սկսում է վախենալ խաւարից. ցերեկն էլ երկիւղ էր կրում մօտեւ մութ սենեակ: Նրանց տանը կար մի անքնակ, կողպած և բաւական մութ սենեակ, որ մի ժամանակ նրա պապի (մօր հայրը) առանձնասենեակն էր եղել: Պապի մահից յետոյ այդտեղ պահում էին հանգուցեալի իրեղէնները: Դայեակն երեխային պատմել էր, իբրև թէ երբեմն երբեմն տեսնում են պապիկին սեղանի առջևը նստած զբաղելիս իր թղթերով: Այդ խօսակցու-

թիւնից յետոյ երեխայի սիրտն այնպիսի մի ահ է ընկնում, որ այդ սենեակի մօտոյն անցնելիս աչքերը փակում էր: Մէկ անգամ միջանքովն անցնելու ժամանակ մոռանում պատուհանից ներս է նայում պապի առանձնասենեակը, և մտաբերում է դայեակի պատմածը, երևում է աչքին՝ իբրև թէ պապիկը նստած է սեղանի առաջ: Երեխան ճշում և ընկնում է ուշաթափ: Մայրն ամեն կերպ աշխատում է ապացուցանել դայեակի պատմութեան անհեթեթութիւնը, բայց իզուր. նա բռնութեամբ երեխային տանում է պապի առանձնասենեակը, որ իր աչքով տեսնէ, թէ բազկաթոռների վրայ փռուած են միայն ճերմակեղէններ, չայց այդ էլ չի օգնում. երկիւղի սերմերն արդէն մի անգամ ընկել էին մանկան զգայուն և վեհերոտ հոգու մէջ և տալիս էին իրենց պտուղները:

Ակսակովն իր մանկութեան տարիներում ծնողների հետ յաճախ ստիպուած էր նաւակով անցնել Բէլաեա, Կամա և Վօլգա մեծ գետերի մէկ ավից միւս ավիւր: Մեծ գետի տեսքը, ալիքները, նաւակի օրօրուելն ու սուզումը և ավիերի հեռաւորութիւնը նրա մէջ առաջացնում էին սաստիկ երկիւղ, որ սկսւում էր նաւակի մէջ նստելու րոպէից և տևում էր մինչև միւս ավիւր հասնելը: Այդ ամբողջ ժամանակում երեխայի լեզուն պապանձոււմ էր, հօր և մօր հարցումներին ոչ մի խօսք չէր պատասխանում. աչքերը փակում էր, լաց էր լինում, ճշում կամ թէ նստում էր լուռ, համարեա կիսամեռ դրութեան մէջ: Երբեմն գետի ալեկոծութիւնն աւելի սաստիկ էր լինում. այդ ժամանակ

նրան պատում էր աննկարագրելի սոսկում, և այն միտքը՝ թէ ինքը պիտի անցնի այդպիսի մի երկիւղալի ճանապարհով՝ արիւնը սառեցնում էր նրա երակներում և համարեա գիտակցութիւնից զրկում:

Ակսակոյնը երկիւղից սկսում է տանջւել պապի հիւանդութեան և մահուան ժամանակ: Այդ երկիւղը ոչ միայն սաստիկ ցնցում է նրա ամբողջ օրգանիզմը, այլև գրգռում է նրա երեակայութիւնը, առաջացնում նրա մէջ զարհուրելի պատկերներ, պաշարում նրան սոսկումով ու պատճառում աննկարագրելի տանջանքներ: (Ակսակոյնը այդ ժամանակ 6 տարեկան հասակումն էր):

Ակսակոյններն ապրում էին Ուֆայում, երբ տեղեկութիւն ստացան, թէ Ս. Տ.-ի պապը ծանր հիւանդ է, մեռնելու վրայ է: Ձմեռն էր, բայց և անպատճառ պէտք է գնային: Ակսակոյնին այդ ճանապարհորդութիւնը հաճելի չէր: Մահը թւում էր նրան այնպիսի մի ահաւոր բան, որ նրա մասին մտածելն անգամ նրբան զարհուրանք էր պատճառում: Առանձնապէս նրան անհանգստութիւն էին պատճառում և ուրիշ մտածմունքներ. նա կարծում էր՝ թէ պապը մեռնելիս պիտի ձչայ, լաց լինի. իսկ ինքը չէր կամենում լսել և տեսնել այդ: Բացի դրանից նրան թւում էր, թէ այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ մայրն անպատճառ կը հիւանդանայ, իսկ ինքն ու քոյրը ցրտահար կը լինեն, որովհետև փոքր են: Նա յուզւած և վշտացած էր. երեակայութիւնը բորբոքւել էր, ներկայացնում էր տխուր պատկերներ: Վերջապէս գալիս և հասնում

են: Պապը ցանկանում է տեսնել թոռնիկին: Պապիկի հետ տեսակցութեան միտքը սոսկում է պատճառում Ակսակոյնին. նա կարծում էր, որ պապիկը վերջին հրաժեշտի ժամանակ կը գրկէ իրեն և այդ դրութեամբ կը մեռնի. իրեն չեն կարող դուրս կորզել հանգուցեալի գրկից, որովհետև պապիկի ձեռքերը ընդարձացած կը լինեն և իրեն էլ պապի հետ հողի տակ կը դնեն: «Տէր Աստուած, ասում է Ակսակոյնը, ինչպէս սիրտս թալկանում էր, շունչս բռնւում, քափ ու քըրտինքը պատում էր ինձ: Վաղ առաւօտեան վեր թռայ, նստեցի անկողնիս մէջ, մինչև անգամ կամենում էի արթնացնել քոյս. եթէ չը ձչացի, թերևս պատճառն այն էր, որ ձայնս փորս էր ընկել»: Պապիկի հետ տեսակցութիւնն անցնում է անվտանգ, պապիկը դեռ կենդանի էր: Երեկոյեան Ակսակոյնը սկսում է զրոյց անել Պարաշայի հետ, որ կարգուած էր Ակսակոյնին և բրոշը ծառայելու: Պատկերութեան ժամանակ Ակսակոյնը իմիջի այլոց հարցնում է նրան. «Ինչու պապիկը լաց չի լինում, չի ձչում, չէ՞ որ մահը ցաւ է պատճառում»: Պարաշան ծիծաղելով պատասխանում է. «Ո՛չ, մեռնելու ժամանակ մարդ ցաւ չի զգում: Պապիկի լեզուն բռնւել է, ոչ ոքի էլ չի ճանաչում. կարծես մի բան է կամենում ասել, բայց չի կարողանում, միայն աչքերը չռած նայում է ու շրթունքները շարժում»: Մեռնող պապիկի կերպարանքը նոր և աւելի զարհուրելի տեսքով է պատկերանում մանկան երեակայութեան մէջ: Այդ պատկերը միշտ նրա աչքի առաջն էր և քունը կտրել էր: Գալիս է մայրը և նրան իր կող-

քին է պառկեցնում, հանգստացնում, որից յետոյ երեխան քնում է: Գիշերւայ մէջ աչքերը բանալով, աւելի զարհուրում է—տեսնելով՝ չկան ոչ մայրն և ոչ Պարաշան. մոմը հանգցրած է, միայն գիշերային փոքրիկ լապտերն է առկայծում, արծակելով աղօտ և երերուն լոյս: Խօսք չեմ գտնում արտայայտելու այն սոսկումը, որ պատեց ինձ: Կարծես եռման ջրով սիրտս խաշեցին ու ամբողջ մարմնովս անցաւ սարսուռ: Մըտայ վերմակի տակ, գլուխս ծածկեցի և զգում էի՝ թէ ինչպէս սառը քափուքրտինքը պատում է ինձ: Իզուր փակում էի աչքերս, պապիկս կանգնած էր առջևս՝ շըրթունքները շարժելով՝ չռած աչքերով նայում էր ինձ. այնպէս, ինչպէս պատմել էր Պարաշան... Եթէ այդ ժամանակ որեւէ մի բան չդկար կամ ճռռար, թւում է ինձ, որ սոսկումից կը մեռնէի: Յանկարծ հեռից լսեց սկիզբը լացի ձայն: Կարծեցի թէ երեւակայում եմ, բայց լացից յետոյ լսեց վայնասուն, հեծեծանք, կական. այդ ըոպէին պապիկը հոգին աւանդել էր. նրա վրայ էին այդպէս լացուկոծ անում... Ես այլևս անկարող էի դիմանալ, վերմակը յետ ձգեցի և սկսեցի ճչալ, և այնպէս սաստիկ, որքան ձայնս զօրում էր: Քոյրս զարթնեց և նա էլ սկսեց ծալ: Մեր ճիշը լսեցին և եկան մեզ մօտ: Յերեկն երեխայի հոգու աւրիութիւնը վերադառնում էր. նա իրեն հանգիստ է զգում մինչև երեկոյեան մթնշաղը, արեգակի մարող վերջին ճառագայթների հետ մարում է և մանկան հոգու արիութիւնը: Յերեկը քոյրն առաջարկում է նրան՝ միասին գնան դահլիճը՝ տեսնեն պապիկին: Պապիկը

դահլիճում դրած էր սեղանի վրայ: Սկիզբն եղբայրը չի հասկանում և հարցնում է, «Պապիկն ի՞նչպէս է դահլիճն եկել, միթէ նա կենդանի է»: Պարաշան պատասխանում է, «Պապիկին տեսնելու ինչ կայ, նա խիստ զարհուրելի է, նայում է մի աչքով»: Պարաշայի ամեն մի խօսքը սարսափով լցնում է աղայի հոգին, իսկ վերջին նկատողութիւնն այնպէս շանթահարեց երեխային, որ սենեակից դուրս պրծաւ (դահլիճն այդ սենեակին կից էր), փախաւ գնաց տան միւս ծայրը: Թոռնիկը ցանկանում էր՝ որքան կարելի է պապիկին շուտ դուրս տանեն տանիցը. նա համոզւած էր, եթէ ինքը նայէ պապիկին, պապիկը կը կենդանանայ ու իրեն կը բռնի: Դրանից երևում է, որ քոյվ դայեակի պատմած առասպելները մարդագայլի, բաջբերի և միռենների մասին խոր արմատներ էին ձգել նրա հոգու մէջ և այժմ առաջանում էին զարհուրելի պատկերներ:

Մանկական երկիւղն ուսուցիչասիրող Ֆրանսիացի մի գիտնական 28 հոգուց կազմուած դասարանի աշակերտներին առաջարկում է այսպիսի մի դրաւոր աշխատանք, որ նրանցից իւրաքանչիւրը նկարագրէ իր կեանքի մէջ պատահած ամենագորեղ երկիւղի դէպքը: Նա այդ աշխատանքները դասաւորում է այսպէս. եօթ աշակերտ նկարագրում են ցերեկը կամ գիշեր իրենց հետ պատահած երկիւղի դէպքեր առաւել կամ նւազ իրական վտանգի ժամանակ, օրինակ՝ երբ հետապնդել է եղը, յարձակել է շուն և հարբած մարդ, երբ ջուրն է ընկել, սկսել է քթից սաստիկ արիւն հոսել. 13 հո-

գի էլ խիստ երկիւղ են զգացել ենթադրական վտանգից, օրինակ՝ անսպասելի հանդիպումից, ծառի տերեւների սոսափիւնից և սուերից, որ ընդունել են աւազակի տեղ, կատակով վախեցրած դէպքից։ 4 հոգի աւելի երկիւղ են զգացել երեւակայական էակներից։ 2-ը երբ ճանապարհը կորցրել են։ 2 էլ երբ սպասելիս են եղել զործած յանցանքի արժանի պատիժը կըրելու։ Այդ աշակերտներն այնպիսի հասակում են եղել, երբ արդէն բացակայում է զուտ ֆիզիքական երկիւղը, որ տեսողութեան և լսողութեան տպաւորութիւնների միջոցով առանց պատճառի խիստ սարսափ է ազդում փոքրահասակ երեխաներին։ Երկիւղի 28 դէպքումն էլ արդէն չենք տեսնում առանց պատճառի երկիւղ, նրանք վերաբերում են այն տեսակ երկիւղների, որոնք կապւած են առաւելապէս դատողութեան կամ երեւակայութեան հետ։ Դատողութեան հետ կապւած դէպքը 11 (առաջին 7-ը վերջին 2-ը), երեւակայութեան հետ 17 (13 և 4 դէպք)։ Ուրեմն, այդ հասակում երեւակայական երկիւղի առարկաները բոլոր ահաւոր առարկաների կիսից աւելի են, մինչդեռ այդ կարգի երկիւղի առարկաների թիւը այդ հասակից յետոյ հետզհետէ պակասում է։

Թէ ինչպիսի պայմաններում երկիւղալի առարկաները մանուկների վրայ ունենում են թոյլ կամ զօրաւոր ազդեցութիւն։

Վերոյիշեալ դէպքերից երեւում է, որ մանուկների

կանոնաւոր զարգացումը երկիւղալի առարկաների վերաբերմամբ կայանում է հետեւեալում։ Մանկան առման հետ երկիւղալի առարկաների թիւը և նրանց տպաւորութեան ոյժը նւազում են հասակին մօտաւորապէս հակառակ յարաբերութեամբ։ Իսկ ֆիզիքական, առանց պատճառի երկիւղը՝ որ անմիջական կախում ունի տեսողութեան, լսողութեան և այլ զգայարանքների ամենահասարակ ու անվտանգ տպաւորութիւններից՝ անյայտանում է, նրան փոխարինում է դատողական և երեւակայական երկիւղը, որը դպրոցական առաջին շրջանում դարգանում է խիստ մեծ չափով, իսկ յետոյ հասակի, գիտութեան ու փորձառութեան զարգացման հետ այդ էլ պակասում է։

Այդպէս է մանուկների կանոնաւոր յարաբերութիւնների ընթացքը երկիւղի վերաբերմամբ։ Այդ ընթացքն աւելի կամ նուազ չափով ձեւափոխւում է՝ նայելով մանկան անհատական յատկութիւններին և նրա կեանքի առաւանձնակի պայմաններին։ Դիտողութեան նիւթ դարձնել մանուկների բոլոր առաւանջատկութիւնները, ի հարկէ, անկարելի է, բայց ցանկալի է՝ թէ տեսական և թէ գործնական նպատակով՝ գտնիլ և որոշել այն ամենաէական պայմանները, որոնք ազդում են մանուկների վրայ այսպէս կամ այնպէս վերաբերուել դէպի երկիւղալի առարկաները։ Եւ որովհետեւ մանուկների երկչոտութեան մասին միայն կարելի է դատել արտաքին նշաններից, ուստի մենք էլ մատնանիշ կանենք այդ արտաքին նշանները։

Մանուկների երկիւղի ամենաբնորոշ նշաններն են՝ ձիչ, դողում և երեսի գունաթափութիւն: Սրանց միանում են մի շարք ուրիշ նշաններ՝ վախեցած երեսխան լաց է լինում, երեսի գծագրութիւնը փոխում է, աչքերը չուում են, շնչառութիւնը կանգ է առնում, սիրտը սաստիկ բաբախում է, մանուկը վախեցած առարկայից փախչում է, որքան ոտներում ոյժ կայ, որոնում է պատսպարան և պաշտպանութիւն. նրա բոլոր շարժողութիւնները, կերպարանքն այնպիսի մի արտայայտութիւն են ստանում, որ կարծես թէ երեսխան հարածից թագնւել է ուզում: Բայց երբեմն երկիւղը զրկում է մանկանը շարժողութիւնների անելու կարողութիւնից. նա մնում է անշարժ: Մանուկն երեկոյեան լսելով մի որևէ զարհուրելի պատմութիւն, վախենում է նստած տեղից շարժել, կարծես գամւած է իր տեղում: Մի որևէ առարկայի յանկարծակի յայտնւիլն երեխային զրկում է շարժողութեան ընդունակութիւնից: Փողոցում յանկարծ մի հինգ տարեկան երեխայի վրայ է գալիս ձիաքարշը, անցորդների և կառապանների աղաղակները չեն կարողանում ստիպել այդ մանկանը տեղիցը շարժելու, մինչև որ անցորդներից մէկը նրան բռնում և մի կողմ է քաշում: Երեխաներն երկիւղի ազդեցութեան տակ շատ անգամ պապանձում, ոչ մի խօսք չեն արտասանում, բոլորովէն կորցնում են իրենց յիշողութիւնը և նրանց գաղափարները բոլորովին շփոթւում են: Աւելի երկչոտ մանուկները հարցաքննութեան ժամանակ կորցնում են խօսելու ընդունակութիւնը, իսկ մի քանիսն

էլ որևէ օպերացիայից առաջ, օրինակ՝ ծաղկի պատւաստումից՝ ուշաթափ ընկնում են գետին: Բացի դրանից, մանուկներն երկիւղից ստանում են զանազան հիւանդութիւններ:

Այժմ որոշենք այն պայմանները, որոնք նպաստում են երկիւղի զարգացմանը կամ արգելում են նրա զարգացումը:

Երկիւղի ներգործութեան համար ամենաէական պայմաններից մէկը կազմւածքի առողջական վիճակն է: Երկիւղով է միշտ արտայայտւում մէկի անզօրութիւնը կամ վատուժութիւնը: Շատ գօրեղ արարածներն աներկիւղ են, չըկայ այնպիսի մէկը, որից նըրանք վախենան. ոչ ոք չի համարձակւիլ նրանց վընասել. ամեն մի մեծ փորձանք կամ վտանգ իրենց հզօրութեամբ կարող են իրենցից հեռու վանել: Այդ պատճառով վատուժութիւնը երկիւղի զարգացման համար յարմար հող է: Ուսումնարաններում և ընտանիքներում արած դիտողութիւնները հաստատում են, որ երկչոտ մանուկների ֆիզիքական ոյժը—առանձնապէս մկանային ոյժը—միջին չափից աւելի ստոր է: Այդպիսի մանուկներն ունենում են դիւրաթեք և քնքոյշ կազմւածք, լինում են նեարդային, զգայուն, մարմնամարդութիւն չը սիրող և նրա մէջ անյաշողակ, իսկ երբեմն ուղղակի աչքի են ընկնում իրենց սակաւարիւնութեամբ և վատառողջութեամբ: Երկչոտ երեխաների ֆիզիքական վիճակը յաճախ բնորոշում են «նեարդային» բառով, որով կամենում են ասել, թէ այդպիսի երեխան ունի շարժուն կերպարանք, շուտ է յոգնում,

շուտ է գրգռում, մէկ տրամադրութիւնից արագ փոխւում է հակառակ տրամադրութեան, անընդունակ է հրկարատե և միակերպ աշխատանքի:

Ֆիզիքական և հրկիւղի մէջ եղած սերտ կապն յայտնի երևում է այն հանգամանքից, որ ծանր և մաշող հիւանդութիւններից յետոյ այն երեխաները, որ մինչև այդ ժամանակ ամենևին վեհերոտ չէին՝ դառնում են երկչոտ: 11 տարեկան մէկ երեխայ հիւանդանոցում է տիֆով: Մինչև հիւանդութիւնը նա խիզախ և համարձակ երեխայ էր, իսկ հիւանդութիւնից յետոյ փոխւում դառնում է կասկածոտ, քաշւող և ուղղակի երկչոտ: Եթէ ուսուցիչն սպառնում էր նրան պատժել, երեխան երկիւղից գլխապատառ դպրոցից դուրս էր փախչում, գնում թագնւում էր մի ծածուկ տեղ և այլ ևս չէր կամենում դպրոց գնալ, միայն բռնութեամբ էին դպրոց վերադարձնում: Ֆիզիքական հզօրութիւնը, եռանդը, ուժերի հարուստ պաշարը՝ ահա սրանք են երկիւղի դէմ ամենալաւ պաշտպանները:

Իսկ ինչ վերաբերում է մանուկների մտաւոր և բարոյական յատկութիւններին, թէ սրանցից որոնք են նպաստում երկչոտութեան զարգացման և որոնք արգելում՝ մինչև այժմ եղած դիտողութիւնների վրայ հիմնելով շատ դժուար է որոշ պատասխան տալ: Միայն այսօրանք կարելի է ասել, որ մտաւոր յատկութիւնների վրայ եղած դիտողութիւնները ցոյց են տալի, որ երկիւղի զարգացումը կախում չունի մտաւոր գործողութիւններից. բայց և այն էլ պէտք է ասել, որ նրանց փոխադարձ զարգացման մասին

արած դիտողութիւններն անբաւարար են. իսկ մենք մեր կողմից ենթադրում ենք, որ մտաւոր զարգացումը բաւական չափով թուլացնում է երկչոտութիւնը: Մանուկները շատ առարկաներից վախենում են նրանց հետ ծանօթ չլինելու պատճառով, բայց երբ աւելի մօտիկից են հետազօտում, համոզւում են, որ նրանք երկիւղալի չեն: Այդ տեսակ երկիւղը, ինչպէս արդէն վերև ցոյց տւինք՝ հասակի և փորձառութեան հետ աստիճանաբար նուազում և անյայտանում է: Եթէ վայրենուն և քաղաքակրթւած մարդուն համեմատենք միմեանց հետ երկիւղի կողմից, կը տեսնենք, որ առաջինը անհամեմատ աւելի յաճախ և աւելի սաստիկ է ենթակայ երկիւղի, քան թէ երկրորդը: Բնութեան ահաւոր երևոյթները, թշնամի հզօր աստածներն ու ոգիները, սնոտիապաշտական սարսափները մեծ տեղ են բռնում վայրենի մարդու կեանքի մէջ, մինչդեռ այդ տեսակ երկիւղները համարեա անծանօթ են կըրթւած մարդուն: Այդ պատճառով մենք ենթադրում ենք, որ մտքի զարգացումը մարդուն ոչ միայն երկիւղի տրամադիր չի դարձնում, այլ ընդհակառակն՝ նրանից վերցնում է երկիւղը: Գիտութիւնները, մտաւոր լոյսը հալածում են մարդկային մտացածին շատ երկիւղներ, ինչպէս ցերեկայ լոյսը վառում է գիշերային ահաւոր տեսիլները:

Մտաւոր յատկութիւններից երկիւղի տրամադիր կարող է դարձնել վառ երևակայութիւնը: Եթէ մանուկը վառ գոյներով է իրեն ներկայացնում զանազան առարկաներ, անձնաւորութիւններ ու դէպքեր, եթէ

կարողանում է նրանց զուգորդել նորանոր ձևերով՝ երկար ժամանակ և պայծառ պատկերացած կը մնան նրանք մանկան դիտակցութեան մէջ և կառաջացնեն ճշող, ազդեցութիւն:

Իհարկէ վառ երևակայութիւնը կարելի է ուղղել դէպի զանազան առարկաներ և զանազան կողմեր: Երևակայութեան ստեղծագործութիւնը կարող է ունենալ իրական բնոյթ, կարող է զբաղւել ամենակենսական՝ մինչև անգամ գիտութեան հետ առնչութիւն ունեցող՝ խնդիրներով, բայց և կարող է ստանալ խառնափնթոռ, երազական ուղղութիւն: Ահա երևակայութեան այս վերջին ուղղութիւնը նպաստում է երկիւղի զարգացման: Այդպէս, ոչ թէ առհասարակ վառ երևակայութիւնը, այլ որոշ ուղղութեան վառ երևակայութիւնն է նպաստում երկիւղի զարգացման. իսկ մըտաւոր և իրական առարկաների հետ առնչութիւն ունեցող երևակայութեան ուղղութիւնները կարող են երկիւղի զարգացման թշնամի լինել: Դրանով կարելի է բացատրել, որ վառ երևակայութիւն ունեցող մանուկներից ոմանք երկչոտ են, իսկ ոմանք՝ ոչ:

Կամքին վերաբերեալ յատկութիւններից մանուկների երկչոտութեան ամենամիւրձաւոր դաշնակիցներն են կամքի թուլութիւնը, իրեն իշխելու, զսպելու և կենտրոնանալու անզօրութիւնը, նոյնպէս փափկասիրութիւնը և զգայնութիւնը: Որևէ անձն որբան աւելի զուրկ է հաստատակամութիւնից և ներքին դիմադրող ուժից, որքան նա աւելի թուլամորթ է և մատչելի կողմնակի տզդեցութիւնների՝ այնքան էլ նա աւելի

երկչոտ է: Երկիւղը գալիս է արտաքին կողմից, եթէ նա որևէ դիմադրութեան չը հանդիպէ, զլիովին կը գերէ մարդուն: Երեխային երկիւղ ազդող առարկաները չափազանց շատ են: Այն երեխաները, որոնք ունին զօրեղ կամք, բնաւորութիւն, իշխանասիրութիւն, ու ամեն տեղ առաջին դիրքը զբաւելու ձգտում՝ ներանք հեշտութեամբ անձնատուր չեն լինում երկիւղի, նրա դէմ կուռն են, աշխատում են իշխել իրենց վրայ, իսկ թոյլ կամքի տէր երեխաներն ամբողջովին ենթարկւում են երկիւղի ազդեցութեան. մանաւանդ զլիովին երկիւղի զոհ է այն կակուղ և թոյլ բնաւորութեան երեխան, որի հետ վարւում են խստութեամբ և ենթարկում են դաժան պատիժների. կամ թէ որևէ ժամանակ զգացել է սաստիկ երկիւղ և այդ նրա յիշողութեան մէջ թողել է խոր տպաւորութիւն:

Մի քանի հետազօտողներ փորձել են որոշել երկչոտ մանուկների տոկոսը, օրինակ՝ դպրոցներում: Ի հարկէ, այդ խնդիրը բաւական դժուար է: Բոլոր մանուկներն առաւել կամ նուազ չափով երկչոտ են, համաձայն իրենց անձնական յատկութիւններին և այն պայմաններին, որոնց մէջ նրանք մեծանում են. չկայ այնպիսի մի մանուկ՝ բացի թուլամիտներից և հոգեկան հիւանդներից՝ որ մի որևէ առարկայից չը վախենայ: Երկիւղը բոլորովին բնական, թէև անհաճոյ՝ մի զգացում է, նա անխզելի կերպով միացած է մանկան ֆիզիքական և բարոյական թոյլ ուժերի հետ, և մանաւանդ դրան նպաստում է այն հանգամանքը, որ մանուկները դեռ ևս չեն ճանաչում իրենց շրջապատող

առարկաների և երևոյթների յատկութիւնները: Այդ պատճառով երկիւղը մանկան հոգու և նրա հոգեբանութեան անխուսափելի բաղադրիչ մասն է: Հետևաբար ով կամենում է որոշել երկչոտ մանուկների տոկոսը, նա չը պէտք է աչքի առաջ ունենայ այդ բոլորովին բնական և անխուսափելի երկիւղը, այլ չափազանց յաճախ, չափազանց զօրեղ և տանջող երկիւղը. նա միայն հաշուի պէտք է առնէ յաճախ և զօրեղ երկիւղ կրող մանուկներին, մէկ խօսքով «երկիւղի նահատակներին»:

Մանկան երկիւղի պատճառները

Մանկան երկիւղն ունի ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի պատճառ, նրանց մէջ ամենազլխաւորն և հիմնականը ժառանգականն է—մանկան երկչոտութեան բնածին հակումը:

Մանկան մէջ երկիւղի երևան գալը զանազան դիտողներ զանազան ժամանակ են դնում, օրինակ՝ 7—8 ամսական հասակում, երրորդ ամսում և մինչև անգամ երկրորդ շաբթում: Երկիւղի երևան գալու ժամանակի տարբերութիւնը շատ մեծ կախում ունի դիտողութեան ճիշտ և ուշադիր լինելուց և այն հասկացողութիւնից, որ դիտողը կազմել է երկիւղի և նրա արտայայտութիւնների մասին: Ինչն հաստատում է, որ մանուկներն երկու տարեկանից աւելի առաջ երկիւղ չեն զգում, իսկ մի քանի դիտող կանայք նրան հաղորդել են, որ երկիւղի զգացումը մանուկների մէջ

սկսում է զարգանալ երրորդ տարում. մինչդեռ հաստատ է, որ այդ զգացումը մանկան մէջ պարզ և որոշակի երևան է գալիս նրա կեանքի առաջին տարում, նոյնիսկ առաջին կիսում, մինչև անգամ առաջին երկու շաբթներում: Դարւինը հաստատում է, որ իր երեխան վախենում էր առաջին երկու շաբթներում. եթէ լսում էր յանկարծական աղմուկ՝ աչքերը քթթում էր: Դարւինը նման դէպքեր նկատել է իր միւս երեխաների վրայ միևնոյն հասակում: Աւելի ուշ հասակում զանազան դէպքերի առիթով երկիւղի արտայայտութիւնը եղել է աւելի որոշ: Երբ մանուկը 66 օրական էր, Դարւինը պատահաբար փռչում է, երեխան սաստիկ վեր է թռչում, ճակատը կնճռոտում է, թւում է վախեցած և սկսում է խիստ ճշալ և մի ժամ անց—նեղաց յետոյ էլ ամենաչնչին աղմուկը նրան վախեցնում է: Երկիւղը մանկան կանուխ զգացումներից մէկն է. նա առարկաների, նրանց փաստակար ու վտանգաւոր յատկութիւնների հետ դեռ չը ծանօթացած՝ այդ զգացողութիւնն արդէն ունի:

Եւ որովհետև մանուկները վախենում են առաջին անգամ տեսած անփնաս և անմեղ առարկաներից, ուստի հասկանալի է, որ փորձի վրայ հիմնուած աչքի պատճառ չկայ այդ առարկաներից վախենալու: Հետևաբար մանկան երկիւղն իր սկիզբն առնում է ոչ փորձից. մանուկների մէջ կայ երկիւղի բնածին համարիտութիւն, որ փորձից նախընթաց է՝ և պատճառ է լինում երկիւղի երևան գալուն: Ինչպէս պէտք է հաս-

կանալ երկիւղի բնածին հակամիտութիւնը, ի՞նչ բան է նա ըստինքեան:

Մի քանի հետազոտողներ հաստատում են, որ երկիւղի զգացումը առհասարակ բոլոր մանուկներին համար էլ բնածին է, իբրև կազմակերպւած պատրաստի հոգեկան զգացում: Բայց իսկ պատրաստի ժառանգական զգացողութիւնը յատուկ է և կենդանիներին, օրինակ՝ թռչուններն ունին այդ զգացողութիւնը հենց աշխարհ գալու րոպէից: Այդ ձևով երկիւղի բնածին զգացում չկայ: Որևէ որոշ զգացողութիւն զգալու համար հարկաւոր է ունենալ—1) որոշ կազմութեամբ նեարդային համակարգութիւն և 2) գրգիռ: Ամբողջ հոգեկան կեանքի գործարանը նեարդային համակարգութիւնն է, նրա կազմութեան ամեն տեսակ թերութիւններն իրենց ազդեցութիւնն արտայայտում են հոգեկան կեանքի գործունէութեան մէջ: Եւ որովհետև նորածին մանկան նեարդային համակարգութիւնը դեռ հեռի է վերջնական և կատարեալ կազմակերպութիւնից, ահա-այստեղ, այս առաջին պարագայում—հանդիպում ենք այնպէս խոչընդոտներին, որոնք մեզ թոյլ չեն տալիս նորածին մանկան մէջ ենթադրել որոշ հոգեկան գրութիւններ, իթիւս որոնց և երկիւղի զգացում:

Բացի դրանից երկիւղի զգացում առաջանալու համար անհրաժեշտ է արտաքին տպաւորութիւն, այսինքն՝ որևէ երկիւղալի առարկայի գործողութիւն: Եթէ այդպիսի առարկայ չըկայ, զգացողութիւն էլ չի առաջանայ, որովհետև միայն պատրաստ կը լինի եր-

կիւղի ծագման հնարաւորութիւնը՝ իբրև որոշ կազմութիւն ունեցող նեարդային համակարգութիւն: Արտաքին գրգիռները բացակայութեան պատճառով այդ հնարաւորութիւնն էլ կը մնայ իբրև սոսկ հնարաւորութիւն: Իսկ իբրեւ են արտաքին գրգիռները մինչև ծնունդը: Պարզ է, այդպիսի գրգիռներ չըկան, հետեւաբար չըկայ և երկիւղ իբրև պատրաստի կազմակերպւած զգացում:

Այդպէս, բնածին երկիւղ ասելով պէտք է հասկանալ նեարդային համակարգութիւնը, որ հակամէտ է երկիւղի, այսինքն՝ որ պատրաստ է բազմազան տպաւորութիւններն ընդունել իբրև երկիւղալի տպաւորութիւններ: Ամեն մի նորը, անծանօթը, որ զօրեղ կամ թոյլ տպաւորութիւն է առաջացնում, նեարդային համակարգութիւնն իր ներկայ կազմութեամբ զգում է իբրև մի դարհուրելի, ահաւոր վտանգաւոր, չար բան: Բայց իբրեւ ից է առաջացել այդպիսի հակում, ի՞նչպէս է նա կազմել մեր նեարդային համակարգութեան մէջ:

Երկիւղի զգացումն ամենասովորական է եղել մարդու գիտակցութեան մէջ. այնպէս էլ նա մնացել է մինչև այժմ, հաւանական է՝ կը մնայ և ապագայում էլ. դեռ երկար ժամանակ պիտի գտնենք երկիւղի ազդեցութեան տակ: Կենդանիներն ևս ենթակայ են նոյն զգացողութեան. գոյութեան կուր օրէնքն իշխում է նրանց կեանքի մէջ, իսկ այդ օրէնքն երկիւղի և սարսափի օրէնք է: Իւրաքանչիւր կենդանի ստիպւած է վախենալ իրենից հօգորագունից. իւրաքանչիւր կենդանի պիտի կուր իր կեանքի պաշտպանութեան համար: Կենդանիները, մանաւանդ ստորին կարգի, ծնւում են այն-

պիսի մի անհամար բաղմութեամբ, որ դրանց բոլորի համար ոչ միայն կերակուր չէր բաւիլ, այլև բնակութեան տեղ անգամ չէր գտնուի: Նրանցից անազին մեծամասնութիւնը պիտի որ ոչնչանայ, իսկ բոլոր մնացեալներն իրենց ընկերների և հարևանների հետ բնակութեան տեղի և կերակուրի համար կատաղի և օրհասական կռիւ պիտի վարեն: Ամբողջ գործարանական աշխարհը գտնուում է յարատե, անընդհատ և անողորմ կռիւ մէջ և բոլորը միասին հնթակայ են կրուին յարակից երկիւղի ճնշման: Կենդանիների վրայ ծանրացող այդ օրհասական ճնշումից չէր կարող ազատ մնալ և մարդը. նա ծնւել է երկիւղի մէջ, բարուրւել է անով, մեծացել սարսափով:

Նախնական մարդը համարեա միշտ երկիւղի մէջ է. նա վախենում է վայրի գազաններից, որոնք նրանից անհամեմատ զօրեղ են, վախենում է բնութեան անաւոր երևոյթներից, վախենում է իր ցեղին թշնամի հարևան ցեղից, վախենում է իր ցեղի մէջ գտնւող զօրեղ և իշխանութեան տէր մարդկանցից, վախենում է աստուածներից և զանազան ոգիներից, որոնք զօրաւոր են, պահանջկոտ, վրէժխնդիր և չար: Երկիւղը նախնական մարդուն հալածում էր ամեն քայլափոխում: Իհարկէ կային բաղդաւոր ցեղեր, որոնց մօտ երկիւղն այնքան էլ շատ չէր, որոնց կեանքը լի էր ուրախութեամբ և երջանկութեամբ, բայց այդպիսիների թիւն եղել է սակաւ. մեծամասնութիւնը գտնւել է երկիւղի տակ:

Քաղաքակրթութեան զարգացման հետ նւազել է

երկիւղը, փոխւել է ուրիշ ձևերի, բայց դեռ հեռու է բոլորովին վերանալուց. վատ չէր լինի, եթէ աւելի պակաս լինէր: Օրինակ՝ օրէնքներ հաստատուելուց յետոյ առաջացաւ օրէնքների պատժի երկիւղ, որը գնալով ընդարձակւել և ընդունել է զանազան ճիւղաւորութիւններ ու ձևեր—պատիժների երկիւղ ընտանիքում, քրէական պատիժ, եկեղեցական պատիժ, հասարակական վարժիքի դատապարտութիւն և այլն և այլն: Մէկ խօսքով կրթւած մարդու կեանքը ծնւած օրից մինչև գերեզման լի է երկիւղով, որը նրա հոգեկան յոյզերի մէջ նշանաւոր տեղ է գրաւում: Սերնդից սերունդ, երկար դարերի ընթացքում և՛ մարդիկ և՛ կենդանիները տարւել և ապրել են երկիւղով: Այդ պատճառով փվերջոյ մարդն էլ օրգանապէս հակամէտ է դարձել երկիւղի. նրա մէջ առաջացել է մի անյաղթելի ձգտում ամեն տեսակ նոր զգացողութիւնները համարել իբրև երկիւղալի ապաւորութիւններ: Ներկայ մարդը բնութեամբ երկչոտ մի արարած է, որի ապացոյցն է նրա մէջ արմատացած սարսափի գոյութիւնը: Թէ ինչ է սարսափը, գիտե՞ամեն ոք,—այդ անսպասելի երկիւղ է:—Յանկարծ լռութեան մէջ լսում է մի ձայն, խաւարի մէջ փայլատակում է մի լոյս, գիշերը որևէ կարծր կամ փափուկ առարկայ դիպչում է մեր մարմնին,—այդ գէպքերում զգում ենք սարսափ, թէև երբ ըննում ենք, յայտնւում է, որ ձայնը առաջացրել է վայր ընկնող աթոռը, լոյսն ընկել է վառւող լապտերից, պատահաբար դիպել ենք հէնց մեր ձեռքով դրած բարձին,—բայց և այնպէս սարսափն արդէն տեղի է

ունեցել: Ի՞նչու ենք սարսափահար լինում:—Այն պատճառով, ինչ պատճառով սարսափահար է լինում մանուկը տեսնելով աքաղաղ, շնիկ, գլխարկ, դիմակ, կամ լսում է ժամացոյցի հարածը, փողոցում բարձրացած աղաղակը և այլն և այլն, այսինքն՝ այդ պատահում է շնորհիւ մեր նեարդային համակարգութեան առանձին դրութեան, որ այդպիսի կազմութիւն է ստացել հաղարանոր դարերի ընթացքում: Ինչպէս մենք ինքներս չենք կարողանում համոզել մեզ, որ չը վախենանք բոլորովին անվտանգ երեոյթներից (որովհետեւ մեր սարսափի պատճառներն իվերջոյ յայտնում են չնչին), այնպէս էլ չենք կարողանում հասկացնել մանուկներին չը վախենալ ոչ երկիւղալի առարկաներից: Հասակաւորները կըզգան սարսափ, իսկ մանուկներն երկիւղ, երբ կը հանդիպեն նոր, մինչև այդ ընդէն իրենց անծանօթ երեոյթների և առարկաների, որովհետեւ այդպէս է կազմած նրանց նեարդային համակարգութիւնները: Փոխեցէք նեարդային համակարգութիւնը, և ահա այն ժամանակ միայն կըչքանան սարսափն ու երկիւղը:

Հասակաւորներն ու մանուկներն ստէպ առանց պատճառի ունենում են երկիւղի զգացում. այդ կարելի է բացատրել միայն երկիւղի բնածին օրգանական հակամիտութեամբ: Այդպիսի տրամադրութեան ժամանակ ամենաչնչին խշշոցն ստիպում է մարդուն ցնցել. ամենաանվտանգ առարկան՝ մինչև անգամ ծանօթ անձի յանկարծական յայտնուիլը՝ սաստափեցնում է: Այդպիսի հանգամանքում մարդ իրեն չի կարողա-

նում յաղթել: Առանց պատճառի երկիւղ ստէպ ունենում են մանուկները. նրանք գիշերն երբեմն արթնանում են սարսափահար, նոյնիսկ եթէ քնելուց առաջ ոչ մի զարհուրելի պատմութիւն էլ լսած չեն լինում, և, ըստ երևութին, եղել են առողջ: Այդպիսի դէպքերում իրենց հանգստացնելու համար նրանք պահանջում են ճրագը վառել կամ իրենց հետ մի քիչ զրոյց անեն. առաջարկում են հարցումներ, որոնց պատասխանը, ի հարկէ, լինում է իրանց հոգեկան դրութեան համար նպաստաւոր: Հարցումները վերաբերում են զանազան երկիւղալի առարկաների, որոնց վրայ կենտրոնացած է նրանց երկիւղը և հոգու վրդոված դրութիւնը, օրինակ՝ աւազակների, գայլերի, առիւծների և այլն: «Մայրիկ, երեկոյեան ուշ ժամանակ ձայն է տալիս մանուկը մօրը: «Ի՞նչ ես կամենում, զաւակս»:—«Քաղաքում աւազակներ չե՞ն լինում»:—«Ձեռն լինում»:—«Նրանք հօ մեր տունը չեն կարող մտնել, չէ՞»:—«Ձեռն կարող»:—«Դու այդ հաստատ գիտես»:—«Հաստատ գիտեմ»: Ապա երեխան հանգստանում և նորից քնում է: Այդպիսի դէպքերում միշտ միևնոյն տեսակ հարցումներն են առաջարկւում և պատասխաններն էլ առաջուց պատրաստ են լինում, բայց զրոյցն այնուամենայնիւ հանգստացնում է մանկան յուզած հոգին:

Պէտք է ասել, որ կենդանիների նեարդային համակարգութիւնը նոյնպէս տրամադրի է երկիւղի, ինչպէս և մարդոցը: Նոր անվտանգ տպաւորութիւնները, մանաւանդ անսպասելիները՝ թուում են կենդանիներին երկիւղալի: Եթէ դիտենք ճնճղուկներին, աղաւ-

նինքներին, կատուներին, շներին, ձիերին, կովերին և այլ միւս կենդանիներին, որոնք ապրում են մեր տըներում կամ մեր շուրջը, կը տեսնենք, որ նոր տպաւորութիւնը նրանց մէջ առաջացնում է անդիմադրելի երկիւղ, օրինակ՝ շոգեմեքենան ձիուն, շոգենաւը կամ գործարանի զիւ սուլոցը շանը և այլն: Մէկ տան մէջ վանդակում երկու շարաթ ապրում էր արդէն կիսով չափ ընտելացած մի ճնճղուկ, որին երբեմն վանդակից դուրս էին թողնում սենեակի մէջ թռչելու: Մէկ անգամ վեցամսական կատուն մտնում է այդ սենեակը և, ըստ սովորութեան՝ բարձրանում է մահճակալի վրայ: Ծնճղուկը թռչում մահճակալի մօտ կանգնում է կատուի դիմաց: Կատուն վախենում է, երեք անգամ «փ-ֆ-ֆ» է անում և սարսափահար մտնում է անկողնի տակ, որտեղից դուրս է գալիս միայն մի քանի ժամ անցնելուց յետոյ:

Մանկան երկիւղի միւս պատճառն էլ նրա փորձառութիւնն է տանջանքի մէջ: Իւրաքանչիւր մէկին էլ վիճակւում է ունենալ անհաճոյ զգացողութիւններ, իւրաքանչիւր մէկին էլ վիճակւում է տանջուի: Իւրաքանչիւր մի մանուկ ունենում է անխուսափելի տհաճութիւններ, օրինակ՝ սովորական գործունէութիւնից յոգնածութիւն, լսողութեան, տեսողութեան, հոտառութեան, ճաշակի, շօշափման չափազանց զօրեղ կամ չափազանց թոյլ տպաւորութիւններ. տանջանք, քաղցից, ծարաւից, խոնաւութիւնից և ցրտից, տանջանք զանազան հիւանդութիւններից, որոնցից անբաժան են բազմաթիւ և բազմատեսակ անյարմարու-

թիւններ և զրկանքներ: Այդ բնական տանջանքների վրայ աւելանում են և այլ բաներ, ինչպէս զուտ արեւատական տանջանքներ, որ առաջացնում են հասակաւորներն իրենց յարաբերութեամբ մանուկների հետ: Մինչև այսօր մանուկներն առաջին մեծամասնութիւնը դաստիարակւում է առաւել կամ նւազ չափով նրանց վիշտ ու տանջանքի, պատճառող դժբախտ պատիժների սխտեմով: Պատիժները կարող են լինել ոչ միայն մարմնական, այլ և քարոյական, որոնք համարեա մարմնական պատիժներին հաւասար տանջանք են պատճառում մանուկներին:

Մանուկների կեանքը հետազօտող մի քանի բանասէրներ, աչքի առաջ ունենալով նրանց բազմատեսակ տհաճութիւնները, վշտերն ու տանջանքները, մի այսպիսի լուրջ հարցում են առաջարկում՝ մանուկների կեանքի մէջ աւելի շատ են բաւականութիւնները, թէ տհաճութիւնները:

Առաջարկած խնդիրն ինչպէս կամենում են, թող վճեն, միայն մի բան անկասկած է՝ որ մանկական տանջանքները չափազանց շատ են:

Մանկան տանջանքներն անմիջական կապ ունեն նրա երկիւղի հետ: Երկիւղն է սպասում վերահաս տանջանքի: Հետևաբար որքան շատ են մանուկների տանջանքները, որքան նրանք զօրեղ ու բազմատեսակ են, այնքան էլ երկիւղն աւելի շատ է: Երկիւղը, առանձնապէս նրա լարւած դրութիւնն ու խստութիւնը՝ անմիջական կախումն ունի մանկան տանջանքների քանակութիւնից և ուժից: Ոչ կամենում է մանուկնե-

րին պաշտպանել երկիւղից, նա հոգածութեամբ նրանց պիտի հեռու պահէ և տանջանքներից: Մանուկն որքան ուշ ծանօթանայ տանջանքների ու որքան աւելի սակաւ կրէ տանջանքներ, այնքան աւելի անվեհեր կը լինի:

Կրած տանջանքների փորձառութիւնը մանուկներին զարգացման համար այնպիսի մեծ նշանակութիւն ունի, որ մի քանի հոգեբաններ հնարաւոր են համարում ամբողջ մարդկային երկիւղն առաջացնել կրած տանջանքների փորձառութիւնից: Այդպիսի կարծիք ունի Լօկլը: Նա հաստատում է, որ մարդկային հոգու մէջ չկան ոչ բնածին գաղափարներ և ոչ բնածին ընդունակութիւններ. նա ամբողջ հոգեկան կեանքն առաջացնում է արտաքին և ներքին փորձառութիւնից: Նա ասում է. մանուկների մէջ չկայ բնածին երկիւղ, մինչև անգամ նրանք չունեն երկիւղի բնածին հակում. մանուկներին իբնէ ծանօթ են սարսափն ու երկիւղը, նրանք անահ են, նրանք պատրաստ են աներկիւղ մօտենալ ամենազարհուրելի առարկաների: Փորձառութեամբ երկիւղ առաջանում է երկու միջոցով—առաջինն է կրած տանջանքը և երկրորդը՝ բաւականութիւնից զրկելը: Մանուկը հէնց որ մի քանի անգամ ֆլասում է, սկսում է իր կրած տանջանքը զուգորդել ուրիշ առարկաների հետ և նրանցից վախենալ. իսկ մի քանի առարկաների հետ էլ զուգորդւում է բաւականութիւնն և դրա հետ միասին այդ բաւականութիւնից զրկելու երկիւղը: Այդպէս, Լօկլի կարծիքով, մանկան երկիւղը նոր անծանօթ անձնաւորութիւնից բացատրւում է ոչ թէ տպաւորութեան նորութեամբ ու զօրեղութեամբ,

այլ երկիւղով, թէ նոր եկող անձն իբրև գործունեայ անդամ մուտ գործելով այն փոքրիկ աշխարհը, որի մէջ ապրում է մանուկը՝ կարող է մանկանը զրկել այն յարմարութիւններից ու բաւականութիւններից, որոնք սերտ կապած են մանկանը շրջապատող նախկին անձնաւորութիւնների հետ: Լօկլի կարծիքով՝ երկիւղն իբնէ այնքան օտար է մանուկների բնութեան, որ մինչև անգամ օգտակար է նրանց մէջ պատուաստել այդ յատկութիւնը (երկիւղը), որպէսզի նրանք չլինին զգաստ և շրջահայեաց:

Իհարկէ, անտարակուսելի է, որ մանկան երկիւղը զուտ փորձնական զգացում ընդունելը՝ ճիշտ չէ, որովհետև բազմաթիւ են այն փաստերը, որ ապացուցանում են, թէ մանուկների և կենդանիների երկիւղը շատ առարկաներից ու երևոյթներից՝ աւելի առաջ է, քան թէ փորձնական և բաւականութիւնից զրկելու երկիւղը: Բայց և այնպէս երկիւղի փորձառութեամբ առաջ գալու ենթադրութիւնը, իբրև հաստատութիւն մեր խօսքերի՝ ընդգծում է այն անխզելի կապը, որ գոյութիւն ունի երկիւղի և տանջանքի մէջ: Այդ ենթադրութիւնը մեր ուշադրութիւնը դարձնում է այն հանգամանքի վրայ, որ երկիւղն առաջ է դալիս ոչ միայն պատճառած դրական տանջանքից, այլ և երբ մեզ պատկերացնում ենք, թէ զրկելու ենք սովորական բաւականութիւններից:

Մանուկների երկիւղի ընդարձակ զարգացման երրորդ և վերջնական պատճառն է ակամայ նմանադրութիւնը մեծերին: Երկիւղն այն տեսակ զգացումն է

րից է, որոնք տարածւում են արագ, կարճ ժամանակում՝ վարակելով բազմութիւններ: Իւրաքանչիւրին յայտնի է յանկարծահաս ահը (паника), թէ ինչպէս նա հզօր է, անդիմադրելի և արագ, նա արագութեամբ տարածւում է ամբողջ զօրաբանակների վրայ, խլում է նրանցից ոյժը և քաջութիւնը: Երկիւղի այդ վարակումը մեծերից փոխանցւում է մանուկներին: Իսկ հասակաւորներն իրենք գտնւում են երկիւղի ներքոյ: Հասակաւորների մէջ կան բաւական թւով երկչոտներ, որոնք պատրաստ են չնչին առիթից սարսափահար լինելու: Մանուկներն ապրելով հասակաւորների շրջանում, նրանցից վարակւում են երկիւղով:

Մանուկների վարակումը երկիւղով լինում է երկու տեսակ—աստիճանաբար և վայրկեանակա: Առաջին տեսակն այն է, երբ մանուկը փոքրաւ փոքր ենթարկւում է իրեն անծանօթ կարգերի ազդեցութեան և սկսում է զգալ այնպիսի երկիւղ, որ առաջ չունէր: Օրինակ՝ մանուկը չէր վախենում խաւարից, առանց երկիւղի քնում էր միայնակ, մութ ժամանակ դուրս էր գալիս փողոց, միայնակ գնում փնտռում էր հեռաւոր և ազօտ լուսաւորւած սենեակում որևէ իր և այլն: Ահա այդ մանուկը մօտ երկու ամիս հիւր լինելով իր ազգականների տանը, վերադառնալով իրենց տունը՝ ծնողների մօտ՝ վարակւած նոր երկիւղներով— խաւարի, հեռաւոր սենեակների, երեկոյեան աղօտ լուսաւորւած փողոցների և այլն:

Յանկարծական վարակում երկիւղով առաջանում է այն դէպքում, երբ մանուկը պատահում է որևէ դո-

րեղ և նոր տպաւորութեան, չիմանալով թէ ինչպէս վերաբերւի այդ տպաւորութեան, արդեօք երկիւղալի՞ է այն, թէ հշերկիւղալի: Այդպիսի դէպքերում հասակաւորների վերաբերմունքն ուղղակի վճռում է՝ թէ ինչպէս կը լինի մանուկների վերաբերմունքը: Այն ժամանակ, երբ մանուկները դպրոցումն էին՝ կայծակը խփում է դպրոցի շինութեան մօտ և յորդ անձրևն էլ հեղեղում է բակը: Բոլոր մանուկներն էլ բնազդով իրենց աչքերը յառում են վարժուհու նրբախն, ոչ միայն պաշտպանութեան և քաջալերութեան համար, այլ և հարցումով՝ թէ կա՞յ արդեօք երկիւղալի բան, հարկաւոր է արդեօք վախենալ, թէ ոչ: Եթէ վարժուհին ինքը վախենար, այն ժամանակ յանկարծահաս ահն ընդհանուր և անխուսափելի կը լինէր, բայց բարեբաղդաբար նա չի վախենում, մնում է անվրդով և դէպքն էլ անցնում է անվատագ:— Մի ուրիշ դպրոցում բանւորներն զբաղւած են լինում գազի խողովակը քննելով, որպէսզի իմանան թէ որտեղից է գազը դուրս գալիս: 150 աշակերտ դիտում էին նրանց աշխատանքը, յանկարծ առաջանում է փոքր պայթիւն: Բոլոր մանուկները նայում են վարժուհուն, սա անխոռով հրամայում է աղախնին փակել գազի ծորանը: Վերջինս երկիւղից ճշում է, իսկոյն նրան հետևում է բոլոր երեխաների ճիչը, բոլորին էլ տիրում է ընդհանուր սոսկում:

2.

Մանկան երկիւղն անկարելի է թողնել անուշադիր, որովհետեւ նա մի ծանր, անհաճոյ զգացում է, որ ճնշող և ֆլասակար ազդեցութիւն է ունենում մանկան ամբողջ էութեան վրայ—արգելում է շարժողութիւնները, շնչառութիւնը, արեան շրջանադարձութիւնը, սարսափահար է անում մանկանը, երբեմն կարկամեցմում է նրան, խլում է նրա յիշողութիւնը, ըմբռնողութիւնը, մինչև անգամ ուղղակի պատճառում մարմնական և հոգեկան հիւանդութիւններ: Միւս կողմից աչքի առաջ պիտի ունենալ, որ երկիւղը յատուկ է բոլոր մանուկներին. նա թէ մանուկների և թէ հասակաւորների հոգեբանութեան մի անհրաժեշտ բաղկացուցիչ տարրն է: Հետեւաբար ներկայումս երկիւղը բոլորովին ոչնչացնելու մասին խօսք անգամ չի կարող լինել, այլ որքան հնարաւոր է, նրան պէտք է սահմանափակել և նրա ոյժը թուլացնել: Բայց այդ նպատակին հասնելու համար խնչ պէտք է անել:

Երկիւղն արտայայտութիւն է մարդկային անզորութեան: Հօր էակն երկիւղ չի զգալ: Որքան էակն աւելի զօրաւոր է, այնքան էլ նրա մէջ երկիւղը նւազ է: Հետեւաբար, մանկան երկիւղի շրջանը սահմանափակելու և նրա ազդեցութիւնը մանուկների վրայ նւազեցնելու համար՝ հարկաւոր է նրանց այնպիսի դաստիարակութիւն տալ, որ նրանք լինին ուժեղ, վըստահ և անվեհեր:

Թողէք որ մանուկը գործէ լայն, արձակ ասպարիզում. այդ է նրա բնութեան պահանջը: Մի խրախուսէք մանուկների մէջ նստակեցութիւնը, մտահոգութիւնը, ֆիզիքական հանգիստը, երկար ընթերցանութիւնը: Մանուկն ամեն բան պիտի ուսանի շրջագայելով, վազվզելով, ցատկտելով. ամեն բան պէտք է ձեռին վերցնէ և ամեն ձեռով նրանց պէտք է հետադօտէ: Մանուկը ջերմանոցի բոյս չէ. նրան ոչ թէ ջերմանոց է հարկաւոր, ոչ թէ մանկանոցում փակել, այլ նրան հարկաւոր են թարմ օդ, ամենօրեայ զրօսանքներ, շատ ու ամեն տեսակ մարզանքներ պարտիզում, բակում, փողոցում: Այն մանուկը, որ չափազանց շատ է տանը նստում, այն էլ միշտ գիրքը ձեռքին, որ սակաւ է խաղում թարմ օդի մէջ՝ անհամեմատ աւելի երկչոտ կը լինի, քան թէ այն մանուկը, որ սովոր է յաճախ լինել փողոցում ու պարտէզում:

Շատ օգտակար են խմբական ճանապարհորդութիւնները թէ ամառը և թէ ձմեռը մերձաւոր և հեռաւոր տեղեր: Ոչ մի մարդանք այնպիսի օգտակար ազդեցութիւն չի ունենում մանկան ինքնուրոյնութեան ու անվեհերութեան զարգացման վրայ, որպիսին են այդտեսակ ճանապարհորդութիւնները: Այդպիսի ճանապարհորդութիւնների ժամանակ մանուկը դուրս է գալիս իր սովորական կիանքի գծած շաւղից, կարգ ու կանոնից. նա տեսնում է բազմաթիւ նոր առարկաներ, ստանում է բազմաթիւ նորանոր տպաւորութիւններ, պարտաւոր է վարել նոր եղանակով և ոչ ըստ հնոյն. հարկաւոր է անցնել առակաների, առուների,

խանդակների վրայով. հարկաւոր է ճիշտ ժամանակին գտնել նշանակւած տեղում, չուշանալ երկաթուղու գնացքին և այլն: Էքսկուրսիաների ժամանակ, ինչպէս որսորդութեան՝ լինում են զանազան արկածներ, պատահում են փոքրիկ վտանգներ, որոնցից հարկաւոր է խուսափել, պատահում են բոլորովին նոր անձնաւորութիւններ, որոնց հետ պէտք է յարաբերութեան մէջ մտնել: Այս բոլորը քաջալիրում են մանկանը, առաջանում են նրա մէջ եւանդ, ճարտարութիւն, արթնացնում են ինքնուրոյնութիւն: Այդ պատճառով, որքան կարելի է՝ թող յաճախ կատարեն էքսկուրսիաներ, ընկերական զբօսանքներ, թող մանուկները յաճախ թափառեն անտառներում, լեռներում, դաշտերում խմբերով և միայնակ: Նոյնպէս չափազանց օգտակար և ցանկալի են բացօդեայ զանազան մարզանքներ, օրինակ՝ զբօսանք նաւակով և հեծանիւով, սահել, սըղդալ, լողալ և այլ հասարակական մրցութիւններ ու խաղեր:

Ով կամենում է մանուկների մէջ զարգացնել որևէ բնաւորութիւն և ընդունակութիւն, նա պէտք է որ չահաբեկէ նրանց, այլ հնարէ, գտնէ նրանց բնաւորութեան և ընդունակութիւններին համապատասխան վարժութիւններ, աչքի առաջ ունենալով՝ որ մանուկներն իրենց յատկութեամբ գործունեայ էակներ են: Այս հայեացքն ըստ էութեան շատ հասարակ է և իր գործնական հետևանքներով չափազանց կարևոր:

Մանուկները գերազանց գործունեայ արարածներ են. չկայ այնպիսի մի հասակ, որ կարելի լինի

համեմատութեան դնել մանկութեան հետ: Մանուկների արագ աճեցողութիւնը ու նրանց անսովոր ժրութիւնը համոզում են իւրաքանչիւրին, որ մանուկների մէջ կենսական գործառնութիւնները կատարւում են ուժգին և արագ, կեանքը նրանց մէջ եռում է: Այդ նոյնը պէտք է հասկանալ նրանց ֆիզիքական և հոգեկան կեանքի վերաբերմամբ: Մանկան բուռն հետաքրքրութիւնը, անսովոր ըմբռնողութիւնը, նոր փաստերի հանդիպած ժամանակ նրա բոլոր ուժերը կլանող խորին ուշադրութիւնը, ներառ նրբին դիտողութեան անյագ ընդունակութիւնը—մանուկների այս նշանաւոր յատկութիւնները ցոյց են տալիս նրանց մտքի գրգռման արագ զարգացումը, որ յետ չի մնում նրանց ֆիզիքական աճեցողութիւնից: Մէկ խօսքով, մանուկների ֆիզիքական և հոգեկան կեանքն ընթանում է արագ քայլերով, որի արտայայտութեան ակնյայտնի փաստերը նկատելի են մինչև անգամ անուշաղիւր դիտողին:

Մանկան այդ հիմնական յատկութեան վրայ, այսինքն՝ նրա անդիմադրելի բուռն ձգտման դէպի բազմակողմանի գործունէութիւն՝ հաստատւած պիտի լինի մանուկների դաստիարակութիւնը: Մինչև անգամ դժւար է երևակայել, թէ որքան սքանչելի յատկութիւններ կարելի կը լինէր հաստատել մանուկների մէջ և որքան թերութիւններից նրանք պաշտպանւած կը լինէին, եթէ նրանց դաստիարակութիւնը հիմնւած լինէր մեր ցոյց տւած սկզբունքի վրայ: Մանուկները յաճախ ձանձրոյթից հալումաշ են լինում, չիմանալով

թէ ինչով զբաղեն, իսկ մեծերն անձեռնհաս են լինում նրանց տալ հետաքրքիր զբաղմունքներ: Շատ անգամ մանուկները բազմաթիւ տխմար չարութիւններ են հնարում պարապութիւնից, որովհետեւ նրանց ուժիւրը պահանջում են գործունէութիւն, բայց չէ գտնուում մէկը, որ նրանց խելացի զբաղմունք տայ: Մանուկների բազմաթիւ մոլորութիւններն ու վատ սովորութիւններն սկիզբն են առնում պարապութիւնից և ձանձրոյթից:

Հասակաւորները վատ են ըմբռնում մանուկների գործունէութեան անյադ տենչը և սակաւ են բաւականութիւն տալիս նրան: Նրանք անտարբերութեամբ անհոգութեան են մատնում մանկավարժական ամենահարուստ այդ գանձը, որ բնութիւնը դրել է մանուկների մէջ, և նրանք այդ հարուստ դաստիարակչական գանձն աշխատում են փոխարինել արեւստաւիան ֆլապակար միջոցներով, ինչպէս են՝ ահը և սրա բազմաթիւ տեսակները:

Դեռ բաւական չէ հասկանալ, թէ մանուկն իր աճման շրջանում գործունէութեան պահանջունի, հարկաւոր է գիտենալ և այդ պահանջին բաւարարութիւն տալ: Ահա այստեղ մեծերն անձեռնհաս են գտնուում: Նրանք զբաղմունքների համար մանուկներին լինչնիւթ են առջարկում:—Մեծ մասամբ այնպիսի առարկաներ, որոնք սակաւ են համապատասխանում նրանց պահանջներին և ճաշակին: Մանուկների սկզբնական մտաւոր դաստիարակութեան սովորական առարկաներն են՝ գրեւ-կարդալ, հաշուել, ուսանել օտար լեզուներ,

աշխարհագրութեան տարերքը և զանազան գիտութիւններ: Այս բոլոր թւած առարկաներն ևս մանուկների համար չափազանց վերացական և սակաւ հետաքրքիր են. մինչդեռ սրանց վրայ նրանք տքնում են ամբողջ տարիներ, որի հետեանքը լինում է այն, որ նրանք տածում են անյաղթելի զզւանք դէպի մըտաւոր զբաղմունքները: Մանուկները խնդրում են հաց, իսկ հասակաւորները նրանց տալիս են քար: Մանուկների այդ բնական պահանջները չը հասկանալով և չիմանալով նրանց բաւականութիւն տալ, հասակաւորները դիմում են սպառնալիքների և ահաբեկման, որպէսզի մանուկներին կամայ-ակամայ ստիպեն մեքենայաբար սերտելու առեւի դասագրքերը:

Բայց դրա փոխարէն համարձակ կարելի է պընդել, թէ նա, ով աւելի լայն և խորն է հասկացել մեր մատնանշած մանուկների բնաւորութեան յատկութիւնը՝ նրանց բազմազան գործունէութեան անսպառ և մշտապէս նորոգող տենչը և կարողացել է այդ տենչին բաւականութիւն տալու միջոցները զըտնել, այդպիսին արդէն կատարել է մանուկների թէ սկզբնական և թէ յաջորդ շրջանների դաստիարակութեան ամենաէական և ամենամեծ մասը և արդէն աւելորդ ու անպէտք դարձրել երկիւղի գործադրութիւնը. նա ապահովել է մանուկների բոլոր զբաղման յատկութիւնների ու ընդունակութիւնների աստիճանաբար զօրացումն ու զարգացումը. նա ընդմիջտ արտաքսել է մանուկների կեանքից ձանձրոյթն, երկչտութիւնը, ահն ու սարսափը և դրանց յարակից թախիծն ու կա-

մակորութիւնը. այդ բոլորի փոխարէն հաստատել է նրանց մէջ ընաւորութեան հաւասարակշռութիւն, զըլարթ տրամադրութիւն, առողջութիւն, անվնեհրութիւն, պաշտպանել է նրանց ֆիզիքական և բարոյական վատ հակուձեւերից ու սովորութիւններից, որ առհասարակ ուտում ու մաշում են պարապ մանուկների կազմաձեւը: Յենւելով այդ միակ հաստատուն սկզբունքին՝ դաստիարակը վստահ և յուսալից կարող է առաջ վարել իր գործը, երկիւղ չունենալով ապագայից:

Այդ միջոցով մանկան մէջ անվնեհրութեան զգացումը զարգացնելով, միևնոյն ժամանակ պէտք է հոգ տանել, որ մանուկը շուտով ընտելանայ իր ամենօրեայ առտնին գործերն ինքը կատարելու, առանց մեծերի օգնութեան: Պատահում է, որ մանուկները յաճախ յանձնում են դայեակների, ծառաների, աղախիներին, դաստիարակիչների և դաստիարակչուհիների հսկողութեան և օգտւում են սրանց ծառայութեամբ, մինչդեռ այդ ծառայութիւնն իրենք կարող են կատարել իրենց համար: Մանուկներն ըստ կարելոյն վաղ պիտի սովորեն իրենք իրենց հագնել, լացւել, հաւաքել իրենց անկողինը, խաղալիքները, գրքերը, կարգի բերել իրենց գրասեղանը, ճերմակեղէնը և հանդերձը: Վաղ առաւօտեան նրանց թոյլ պէտք է տալ գնալու տան մօտ գտնւած պարտէզը կամ այգին, պէտք է թոյլատրել միայնակ կատարելու կարճատև զբօսանքներ, եթէ զբօսավայրն անվտանգ և հանգիստ է. այդ զբօսանքները հետզհետէ կարող են լինել աւելի

երկարատև. մանուկն երկար ժամանակ զբօսնելով փողոցում, կը սովորէ ինքն իրեն հսկել. մանկանը հարկաւոր է կատարել տալ փոքրիկ յանձնարարութիւններ, ընկերացնել որևէ գործում. թող մանուկը հասկանայ, թէ կան գործեր, որ առանց մեծերի օգնութեան և ղեկավարութեան ինքն միայնակ չի կարող կատարել, բայց և կան այնպիսի գործեր, որ ինքը կարող է կատարել, մանուկը հէնց շատ վաղ բռնուն ձրգտում ունի գործել անկախ և ազատ: Նրան պէտք է տալ և լայն ազատութիւն, այնքան՝ որքան թոյլ է տալիս նրա հասակը: Եթէ մանուկը սկսած գործի մէջ դժւարանում է, տարակուսում է, չէ իմանում՝ թէ ինչպէս վարուէ, ինչպէս դուրս գայ այդպիսի նեղ դրութիւնից ու ոչ մի վերջնական որոշում չի կայացնում՝ այն ժամանակ հարկաւոր է պահանջել ու պնդել, որ նա վերջնական վճիռ կայացնէ և յանդիմանել նրա անվճռականութիւնը: Թող մանուկը չը գտնէ ամենալաւ միջոցն իր ներկայ նեղ կացութիւնից դուրս գալու, բայց եթէ նա մի փոքր երկար մտածէ և գործի հանգամանքը կշռադատէ, նրա որոշումը շատ էլ վատ չի կարող լինել: Յամենայն դէպս՝ սխալ վճիռն ամենեւին պախարակելի չէ, որովհետև տարակուսելի դէպքում աւելի լաւ է գնալ դէպի որևէ մի կողմ—աջ, ձախ, առաջ, յետ՝ քան թէ մոլորւած ֆնալ կանգնած միևնոյն տեղում, չը շարժել որևէ ուղղութեամբ, քան թէ ախ ու վախ անել, տանջել շարունակ միևնոյն հարցումով՝ ի՞նչ անեմ, թր կողմը գնամ—աջ թէ ձախ:

Եթէ այդ տեսակ վարժութիւններով մանկան մէջ

զարգանան ֆիզիքական ոյժ և անվեհերութիւն, այն ժամանակ կարելի է նրան սովորեցնել, որ եկած տեղն ինքն իրեն չը կորցնէ, ուղղակի կուռէ երկիւղի դէմ: Մանուկը պիտի տողորւի այն համոզմունքով, թէ փորձանքը, որ կարող է մեզ սպառնալ, անդիմադրելի և անխուսափելի բան չէ, եթէ նրա դէմ նախազգուշութեան միջոցներ ձեռք առնենք, լարենք ու կենտրոնացնենք մեր ուժերը, ահա այն ժամանակ կարելի է փորձանքը մեղանից հեռացնել: Վտանգի մօտենալու ժամանակ հարկաւոր է վստահանալ իր ուժերին, չը վհատիլ: Հարկաւոր է մանկանը փորձով ապացուցել, թէ վտանգը հեռացնելու ջանքերը նւազեցնում են նրա չափը, դանդաղեցնում են նրա մօտենալը, նրա ուղղութիւնը փոքր ինչ փոխում են, ինչպէս ուժերի լարումը արագ բուժում է տանջանքը և նախապաշտնում ապագայում նոյնը կրկնելուց: Այդ պատճառով չափազանց խրատական կը լինի մանուկների համար, եթէ հասակաւորները մի քանի անգամ նրանց հետ միասին ենթակայ լինեն այդպիսի ահաբեկող դէպքերի, որպէսզի ցոյց տան թէ ինչ միջոցներով նրանցից ազատելու ելք կարելի է գտնել: Բացատրութեան համար բերենք օրինակներ:

Մանուկը շներից վախենում է, գիտէ դէպքեր, երբ շները յարձակւել են անցորդների վրայ: Ահա հասակաւորը թող սովորցնէ նրան, թէ այդպիսի դէպքում ինչպէս պէտք է վարւի նա, առանց վտանգաւոր տեղից խուսափելու և հեռաւոր ճանապարհ ընտրելու: Ամենից առաջ շանը չը պէտք է գրգռել, բարկացնել,

յետոյ՝ եթէ շունը հաջում է հեռւից կամ մինչև անգամ մօտիկից, բայց չի յարձակւում՝ ճանապարհ դարձնակիր հանգիստ, ուշադրութիւն մի դարձնիր, իբրև թէ նա իսկի չը կայ էլ,—կը հաջէ և կը հեռանայ. իսկ եթէ սկսում է յարձակւիլ՝ չը պէտք է վախենալ, չը պէտք է փախչել, այլ պաշտպանւել: Իսկ դրա համար առաջուց պատրաստի պիտի ունենալ պաշտպանութեան որևէ գործիք—ձեռնափայտ, քար և այլն: Շները նոյնպէս վախկոտ են, և տեսնելով, որ իրենց վրայ ձեռք են բարձրացնում՝ փախչում են: Այդ պարագան հնարաւորութիւն է տալիս կամացուկ յետ նահանջել: Եթէ յարձակումը շատ սաստիկ է, պէտք է աշխատել մօտակայում գտնել որևէ պատսպարան—ծառ, պատ և այլն, մէջքով նրան յենել՝ մէկ կողմից յարձակումից պաշտպանւելու: Ծայրայիտ դէպքում կարելի է աղաղակել, օգնութիւն կանչել: Պէտք է հաւատացած լինել, որ շների մեծամասնութիւնը հանգիստ գնացող անցորդի վրայ չի յարձակւում, իսկ եթէ յարձակւի՝ պատահելով դիմադրութեան, ոչ մի ֆլաս չի պատճառի:

Ենթադրենք՝ մանուկը վախենում է ջրից, իսկ գետը մօտ է: Դրա համար հարկաւոր է ամենից առաջ զգացնել տալ և հասկացնել մանկանը գետի հրապոյրը՝ զօսանքներ կատարելով նրա ակօբին, —ցոյց տալ մանկանը, թէ ինչպիսի գործունեայ կեանք է եռում գետի վրայ և նրա ակօբին, թէ ինչպիսի գեղեցիկ տեսք ունի ալեկոծող և բոլորովին հանգիստ գետը, թէ ինչպէս սքանչելի է արեգակի, ծառերի, տների,

լուսնի անդրադարձումը նրա ջրերում և այլն: Կարելի է մանկանը պատմել գետի մասին շատ հետաքրքիր և ուսանելի տեղեկություններ, օրինակ՝ թէ որտեղից է գալիս գետը և ուր է գնում, ինչ տեսակ ձկներ են գտնւում նրա մէջ, ինչպիսի ապրանքներ են տեղափոխում նրա վրայով, թէ ինչ զբաղմունք ունին գետափեայ բնակիչները և այլն: Կարելի է հետաքրքրութիւն դարձեցնել մանկան մէջ կարթով ձուկ որսալու մասին, կարելի է նրան ծանօթացնել առհասարակ ձուկ որսալու զանազան գործիքների և միջոցների հետ: Գետը ճանաչելու համար նշանաւոր տեղ պիտի բռնէ նաւակով զբոսանքը: Այդ շատ հաճելի և օգտակար մարզանք է, միևնոյն ժամանակ համարեա անվտանգ: Պէտք է սովորեցնել մանկանը թիավարել թէ գետի ընթացքով և թէ հոսանքին հակառակ, գետի վրայ կատարել մի քանի խմբական ուրախ ճանապարհորդութիւն, այցելելով գետեզրեայ հետաքրքիր և նշանաւոր վայրերը: Բազմաթիւ ֆիզիքական մարզանքների հետ միացած այդ մարզանքներից նրանք կստանան շատ հաճելի և օգտակար տպաւորութիւններ: Վերջապէս պէտք է սովորեցնել մանկանը գետում լողանալ և լող տալ, պէտք է նրան ցոյց տալ գետի ծանծաղ և խոր տեղերը՝ թէ որտեղն է վտանգաւոր և որը՝ ոչ, ճիշտ բացատրել, թէ նա ինչպէս պէտք է վարէ, եթէ պատահաբար ընկնի խոր տեղը կամ արագասահ հոսանքի առաջ:

Ըստ ինքեան հասկանալի է, որ երկիւղի դէմ մաքառելու համար վերոյիշեալ գիտութիւնը կը տայ

իր բարի պտուղները միայն այն ժամանակ, երբ կարելի կը լինի ուժերը լարել և համապատասխան եռանդ դարգացնել իսկապէս երկիւղ ազդող վտանգն իրենից վանելու. հակառակ դէպքում երկիւղը կը թողնէ իր ճնշող տպաւորութիւնը:

Երկիւղի դէմ մաքառման մի կարևոր պայմանն էլ այն է, որ երկիւղը յաճախ չը պէտք է կրկնուի: Երկիւղալի և սարսափելի դէպքերը և երևոյթները յամենայն դէպս մանկանը փոքր ինչ կը շփոթեն և կը յուզեն: Այդ պատճառով յաճախ կրկնող երկիւղալի դէպքերը մանկան մէջ կառաջացնեն ոչ ցանկալի զգացումների տրամադրութիւն, բացի դրանից չի կարելի յաճախ առաջացնել ուժերի բաւականաչափ լարում: Երկիւղով դաստիարակութիւնը՝ իմիջի այլոց՝ և նրանով է վատ, որ շարունակ մանկանը սպառնում, շարունակ նրան վրդովում է, չէ տալիս նրան դալար և հանգիստ: Երկիւղով դաստիարակող մանուկը ոչ մի ժամանակ չի կարող վստահ լինել, որ սպառնացող վտանգը կարելի է հեռացնել, որովհետև մի փորձանքին հետևում են փորձանքների ուրիշ անհամար շարքեր:

Մանկանն առհասարակ հանգամանօրէն պիտի բացատրել, թէ շատ հազադէպ են այնպիսի վտանգներ ու փորձանքներ, որ հեռացնելու կամ նազեցնելու համար անզօր լինեն մարդկային ճիգերը, նրանց մեծ մասը կարելի է նազեցնել, իսկ մնացեալի էլ ոչ սակաւ մասը բոլորովին հեռացնել. միայն հարկաւոր է չըլքանել, հարկաւոր է լարել, կենտրոնացնել ուժերը և ոչ մի ժամանակ չը խուսափել մաքառումից: Ենթադրենք՝ քո

վրայ յարձակում է քեզանից աւելի զօրեղ մի ստահակ և կուտարար տղայ. այդպիսի դէպքում չը պէտք է լքանել, անձնատուր լինել կամ տեղի տալ, այլ ամենաեռանդուն դիմադրութիւն պիտի ցոյց տալ՝ ձեռքերով, ոտներով, ատամներով. թերևս նա իր կատաղած դրութեամբ ներկայ դէպքում աւելի սաստիկ ծեծէ, քան թէ մտադրւած էր, բայց միւս անգամ աւելի ըզգոյշ կը լինի յարձակելու այդ աներկիւղութեամբ պաշտպանող տղայի վրայ: Ուժերի լարումը մինչև անգամ կը նւազեցնէ արտաքին բնութեան պատճառած տանջանքները: Օրինակ՝ սաստիկ ցուրտ ու սառնամանիք եղանակին բաց կառքով երկար ճանապարհորդութիւն ես կատարում. կառքում նստած սառում ես: Այս դէպքում տանջանքը բոլորովին հեռացնել չի կարելի, բայց կարելի է նւազեցնել, միայն չը պէտք է լքանենք ու յուսահատւենք, հարկաւոր է որչափ շարժողութիւն անենք, կառքից իջնենք, գնանք ոտքով, վազենք կառքի յետևից, եթէ ընկեր ունենանք նրա հետ մրցութեան մտնենք, խօսք տանք միմեանց, որ այսքան վերստ անպատճառ գնանք ոտով. կառքի մէջ չը պէտք է նստել անշարժ, այլ անդամները շարունակ շարժել, չմտածել մեզ հասած տհաճութեան ու անյարմարութեան մասին, այլ մի ուրիշ բանի մասին:

Երկիւղի դէմ մաքառման ժամանակ շատ կարևոր է, որ երկիւղ ազդող առարկայի մէջ աշխատենք գլտնել հետաքրքիր, զարճալի և խրատական կողմ, որի վրայ կարողանանք կենտրոնացնել մեր ուշքը և այդպիսով վաճել մեզանից երկիւղը: Այդպիսի դէպքում

երկիւղին կը հակադրւի մի ուրիշ զւարթ, քաջալերիչ և զօրացուցիչ զգացում: Օրինակ՝ մի ընտանիքում մանուկներին ընծայում են փոքրիկ մոզական լապտեր, որ մեծ հետաքրքրութիւն էր առաջացրել նրանց մէջ: Մէկ անգամ այդ լապտերով ներկայացման ժամանակ, երբ ճրագները հանգցրին՝ չորս տարեկան տղան վախեցաւ և սկսեց լաց լինել: Մայրն առաջարկեց նրան գնալ միւս լուսաւոր սենեակը, բայց երեխան չը համաձայնեց, փնաց նստած իր տեղում. նրան ամեն կերպ համոզում էին չը վախենալ, բայց այդ խրատները համարեա անցնում էին իզուր: Մանուկը թէ վախենում էր և թէ հրաժարւում էր գնալ միւս լուսաւոր սենեակը: Բանը նրանումն է, որ նրա մէջ երկիւղի հետ միասին կար խիստ մեծ ցանկութիւն տեսնելու մոզական լապտերի հրաշալիքները և այդ ցանկութիւնն առանց մեծերի կողմից որևէ յորդորանքի, հաւանաբար հակառակ իրեն երեխայի կամքին՝ ստիպում է նրան դիմադրել երկիւղի ազդեցութեան: Լապտերն երկար ժամանակ սարքի չէր ընկնում, հարկ եղաւ քառուղ ժամ մթութեան մէջ սպասել. այդքան ժամանակ մանուկն ինքն իր հետ մաքառում էր: Նրա մէջ հետաքրքրութիւնը հետզհետէ յաղթող է՝ հանդիսանում, և որպէսզի ինքն իրեն քաջալերած լինի, սկսում է կէս հարցական կէս զրական եղանակով խօսել այն մասին, թէ մութ սենեակում երկիւղալի բան չը կայ, կրկնելով այն պատճառաբանութիւնները, որ դրանից քիչ առաջ իր վրայ ամենևին ներգործութիւն չէին ունեցել: Հէնց որ պատի վրայ երևաց լոյսի պայ-

ծառ շրջանակը և նրա մէջ սկսած շարժելը ստեղծեց՝ տղան հրճանքից բոլորովին մոռացաւ երկիւղը:

Այժմ խօսինք այն միջոցների մասին, որոնցով կարելի է մաքառել մանուկներին յատուկ երկիւղների դէմ:

Որովհետեւ մանուկը հակամէտ է վախենալու ամեն մի նոր առարկայից, ուստի մեծ ուշադրութիւն պիտի դարձնել այն առարկաների վրայ, որոնցով շրջապատւած է մանուկը: Մանկան սենեակից պէտք է հեռացնել բոլոր աւելորդ առարկաները, այնտեղ պէտք է թողնել միայն խսկական անհրաժեշտ իրեղէնները: Մանկանոցից անմիջապէս պէտք է հեռացնել այն առարկաները, որոնք իրենց մեծութեամբ, ձևով կամ ձայնով, կամ գոյների գուգորդութիւնով մանկան վրայ առաջացնում են զօրեղ, յուզիչ տպաւորութիւն: Անհրաժեշտ առարկաների հետ մանուկներին պէտք է ծանօթացնել մեծ զգուշութեամբ և պատիճանաւորութեամբ: Եթէ առարկան վախեցնում է մանկանը՝ առաջին անգամներում ամենեւին չի կարելի երեխային բռնի մօտեցնել այդ առարկային, կամ ձեռքը տալ, կամ ստիպել շօշափելու և այլն: Սկզբում այդ տեսակ առարկաները միայն հեռուից կարելի է ցոյց տալ նրան, և հասակաւորն առաջին անգամ ինքը պէտք է շօշափէ այդ առարկան, ձեռքը վերցնէ, մէկ խօսքով՝ գործով բացատրէ մանկանը, որ այդ առարկան ոչ մի վնաս չի տալիս: Յետոյ այդ առարկան նոյն զգուշութիւններով աստիճանաբար մօտեցնել երեխային, համոզելով նրան շօշափելու, շոյել, ձեռին վերցնել և խա-

ղալ նրանով: Մինչդեռ երեխան վախենում է առարկայից, չի կարելի նրան թողնել միայնակ առարկայի հետ. եթէ առարկան կարող է ծառայել իբրև խաղալիք կամ առաջացնել զարճալի կամ հաճոյական տպաւորութիւն, մանկան վրայ պիտի ներգործել այդ կողմով: Ամեն անգամ նոր, նոյն իսկ փոքր ինչ երկիւղ ազդող՝ առարկայի հետ ծանօթացնելու ժամանակ պիտի պահպանել այդպիսի խիստ աստիճանաւորութիւն. մանկան վրայ ամենեւին գործ չը պիտի դնել բռնութիւն, ոչ էլ թոյլ տալ որեւէ կոպիտ, յանկարծական և անսկսկալ զօրեղ տպաւորութիւն. այդ միջոցները կարող են ուժգին ցնցել մանկան ամբողջ կազմածքը, առաջացնել հիւանդութիւն և նրա մէջ պահպանել երկար տարիներ, երբեմն ընդ միշտ՝ անջնջելի երկիւղ դէպի սարսափ ազդող առարկան, ևս առաւել պատժի երկիւղով չը պէտք է ստիպել երեխային մօտենալ, ծանօթանալ սարսափ ազդող առարկային, որովհետեւ այդպիսի դէպքում մանուկը կզգայ կրկնակի երկիւղ:

Չափազանց խիզախ զինւորական մի հայր նկատելով, որ իր աղջիկն ու տղան պառաւ դայեակի դատարակութեան շնորհիւ շատ վախկոտ են՝ վճռում է մի անգամից նրանց միջից արմատախիլ անել այդ թերութիւնը: Տասը տարեկան տղան սաստիկ վախենում էր նաւակով զբօսնել, բացի դրանից համարեա դէպք էլ չէր եղել այդպիսի զբօսանք կատարելու հայրը հրամայում է տղային իր հետ միասին նաւակով զբօսանք կատարել լճի վրայ, որի ափին այժմ նրանք

բնակւում էին: Տղան լաց է լինում, աղերսում է հօրը չը տանել իրեն այդ զբօսանքին, տանը թողնել, բայց հայրը ֆնում է անդրդեւի, և որպէսզի որդին չը փախչի ու չը թաքնւի, հրամայում է կապեն նրա ձեռներն ու ոտները և դնեն նաւակը: Տղան նաւակում այնքան ճշում, լաց է լինում, որ ձայնը խղւում է: Հակառակին, երբ հայր ու որդի լճի մէջտեղն են հասած լինում, բարձրանում է հողմ և նաւակն այս ու այն կողմն է տարուբերւում: Երեխան լաց ու ճչից թուլանում է, սարսափահար դողում է: Երբ տուն են վերադառնում, տղան միանգամայն թուլացած և կարկամած քուն է մտնում, բայց քունը լինում է անհանգիստ, շուտ-շուտ վեր է թռչում: Դրանից յետոյ տղան երկար ժամանակ կորցնում է ախորժակը և տառապում է սակաւարինութեամբ:

Այս նոյն զինւորականի վարմունքն իր 8 տարեկան աղջկայ հետ աւելի տխուր հետևանք է ունենում: Նա կամենում է բռնութեամբ աղջկանը մոռացնել տայ վախը մութ սենեակից: Հրամայում է աղջկան դնալ մութ սենեակն և այնտեղից բերել ծխախոտով լի տուփը: Երեխան լաց է լինում, ասում է, որ վախենում է, չի կարող դնալ մութ սենեակը: Աղջկայ անհնազանդութիւնը զայրացնում է հօրը, որ հրում ձգում է երեխային մութ սենեակը և դուռը վրան կողպում: Մի ժամից յետոյ երբ սենեակի դուռը բանում են, տեսնում են՝ աղջիկն ուշադնաց գետնին ընկած. նրան վերցնում դնում են անկողին. նրա հետ սկսւում են ջղային ցնցումներ, որ յետոյ կրկնւում են ամեն մի նեարդային գրգռման ժամանակ:

Ամենատարածւած և ամենազօրեղ մանկան երկիւղներից մէկն է վախը խաւարից: Դաստիարակներն ամեն կերպ պէտք է մաքառեն այդ երկիւղի դէմ: Այս խնդրի վերաբերմամբ Ժ. Ժ. Ռուսսօն շատ օգտակար խորհուրդներ է տալիս:

Սովորեցէք կառավարել առանց լոյսի, ինչպէս կոյրերն են, անդադար մի դիմէք ճրագի օգնութեան: Շօշափման (և մկանային զգացողութեան) օգնութեամբ շատ լաւ կարելի է շարժել մթութեան մէջ, որոշել ամեն ինչ. աւելի ցանկալի է, որ մարդուս աչքերը լինեն իր մատների ծայրերում, քան թէ մոմավաճառի խանութում: «Պաւարի մէջ շօշափման օգնութեամբ կարելի է բազմաթիւ դիտողութիւններ անել, մինչև անգամ ձեռք չը դիպցնելով ոչ մի առարկայի, իսկ եթէ ձեռք կպցնենք առարկաներին, այն ժամանակ շօշափման օգնութեամբ ըմբռնած առարկաների թիւն աւելի շատ կը լինի»:

Կազմեցէք, որքան կարող էք՝ շատ գիշերային խաղեր. այս խորհուրդն աւելի կարևորութիւն ունի, քան թէ թոււում է ըստ երևոյթին: Պաւարից տխուր՝ մինչև անգամ սարսափելի՝ բան չը կայ, այս պատճառով մի փակէք ձեր երեխային դատարկ խաւար սենեակում, դրանով նրան սարսափահար կանէք, կը պատճառէք ուշաթափութիւն, հիւանդութիւն և նոյն իսկ մահ: «Մանուկը թող ծիծաղելով մտնէ մութ տեղը և ծիծաղելով էլ դուրս գայ այն տեղից...» Պէտք է երեկոյեաններն երեխաներին ժողովել միասին և սկսել նրանց վարժեցնել մթութեան: Սկզբում նրանց

չը պէտք է ուղարկել մութ սենեակ, այլ կիսախաւար մի սենեակ, այն էլ մի քանի հոգով միասին, իսկ յետոյ՝ մէկ-մէկ, սկսելով ամենաքաջից, երկչոտ երեխաների հետ հասակաւորն էլ պէտք է գնայ—երեխայի ձեռքից բռնած հասակաւորը պիտի ցոյց տայ նրան, թէ խաւարի մէջ առարկաները մնում են նոյնը: Դրանից յետոյ աստիճանաբար կարելի է մանկան փոքրիկ յանձնարարութիւններով ուղարկել մութ սենեակը, այդ ժամանակ բարձր ձայնով քաջալերելով նրան: Օգտակար է երեկոյեաններն երեխաների հետ միասին զբօսանքի ելնել: Կարելի է մթութեան մէջ կազմել ուրախ խաղեր՝ ընծաներով, կատակներով, վազվզելով, քրքիշով: «Ո՛րքան գերազանց կզգայ իրեն միւսներից այն մարդը, որ դաստիարակւել է այդ եղանակով: Այն ոտները, որ սովոր են հաստատուն քայլել մթութեան մէջ, այն ձեռքերը, որ ընտելացած են մթութեան մէջ հեշտութեամբ վերցնելու շրջապատող առարկաները՝ առանց դժարութեան կը ղեկավարեն այդ տեսակ մարդուն ամենաբարձր խաւարում. նրա երեսակայութիւնը զբաղւած լինելով իր մանկութեան գիշերային խաղերով, դժար թէ մթութեան մէջ ուշադիր լինի ցնորական ահաւոր տեսիլների: Եթէ գիշերայ խաւարի մէջ լսելի լինի հռոց, այդ կը լինի իր մանկութեան ընկերների քրքիշը և ոչ թէ քաջերի, եթէ նրան երևութանայ ամբոխում, այդ կը լինի ոչ թէ ջաղուների խրախճանքը, այլ իր դաստիարակչի սենեակը: Մանկութեան ուրախութիւնը յիշեցնող գիշերը նրան ամենին զարհուրելի չի թւայ. նրանից վախենալու փո-

խարէն՝ կը սիրէ նրան»:

Մանկութեան յատուկ երկիւղի երկրորդ տեսակն է ահանկենդան մարմիններից, գորտերից, մկներից, արիւնից և առհասարակ այն առարկաներից, որոնք առաջացնում են երկիւղախառն զգեսներ: Ինչ վերաբերում է այդ տեսակ երկիւղի սկզբնապատճառին՝ պէտք է ասել այն ոչ բնածին և ոչ էլ անհրաժեշտ է յիշեալ առարկաների վերաբերմամբ: Հաստատ փաստ է, որ մանուկները ննջեցեալից չեն վախենում: Իրաւ է, անշարժ գրութիւնն այն էակի, որ առաջ շարժւում էր, խօսում էր, յարձակումից պաշտպանւում էր՝ կարող է զարմացնել մանկանը, ապշեցնել նրան իր նորութեամբ և յետոյ, ինչպէս ամեն մի նոր երևոյթ՝ առաջացնէ մանկան մէջ երկիւղ, թերևս խառն ափսոսանքի հետ, որ այդ էակը կորցնել է այնպիսի հետաքրքիր յատկութիւններ. բայց եթէ մանկան շրջապատող անձինք իրենց պահում են հանգիստ, չեն արտայայտում վրդովմունք ու վախ, մանկան երկիւղը շուտով անցնում է:

Մեռնում է հայրը. նրա 6 տարեկան աղջիկը հօր մահւանը վերաբերւում է իրրև բոլորովին մի երեսխայ—աշխատում է միշտ նրա հետ խաղալ. շուտ շուտ նայում է նրա երեսին, համբուրում է նրան, քաջքը՝ շուտ է նրա մօրուքը և բեխերը. սկզբում շատ էր զարմանում, թէ ինչո՞ւ առաջ հայրիկի մօրուքը և բեխերը չէր կարելի քաշել, իսկ հիմա կարելի է: Տանեցոյց բոլորի գլուխն էլ խառն լինելով, աղջկանն աչքաթող են անում մէկ օր, ահա այդ ժամանակ այն

կոյսը, որ հանգուցեալի վրայ սաղմոս էր քաղում՝ սկսում է երեխայի միտքը պղտորել զանազան պատմութիւններով՝ դժոխքի, սատանաների, մեռելների և այլ իր խելքին մատչելի նիւթերի մասին: Աղջիկն սկսում է արտայայտել երկիւղի նշաններ դէպի հանգուցեալը, բայց շուտով վերջ են դնում կոյսի դաստիարակչական գործունէութեանը և երեխան վերադառնում է իր նախկին անհոգ և միամիտ յարաբերութեանը դէպի հանգուցեալ հայրը:

Ահա այս պտտաճառով մենք ենթադրում ենք, որ մանուկների երկիւղը ննջեցեալներից և անկիւնդան մարմիններից մեծ մասամբ արեւստական է և պատւաստւած հասակաւորներից:

Ոչ միայն կարևոր է, այլև անհրաժեշտ է, որ մանկանը ծանօթացնենք մահաւան իրականութեան հետ: Դիակի գունատութեան և անշարժութեան մէջ ըստ ինքեան զարհուրելի ոչինչ չը կայ. հարկաւոր է միայն խելացի վերաբերմունք: Հարկաւոր է մանկանը մահը բացատրել իբրև յարատև յաւիտենական հանգիստ և քուն, չը խառնելով դրա հետ ոչ մի ահաւոր տպաւորութիւն: Կարելի է երեխային տանել գերեզմանատուն, այնտեղ ցոյց տալ նրան գերեզմանները, ասել, որ մեռած մարմինը փտում է, և այդամենը մանկան մէջ չի առաջացնի ոչ մի երկիւղի զգացում: Պերէն պատմում է մի այսպիսի փաստ:—Հայրն որդուն տանում է գերեզմանատուն, ցոյց է տալիս թարմ գերեզման, գերեզմանից հանած ոսկրեր, մանուկը մնում է բոլորովին անվրդով, նոյն հանգստութեամբ ինչպէս և հայրը՝ շօշափում է ոսկրները: Իբրև է, որ հօրը տալիս է շատ հարցեր, օրինակ՝ երբ ինքը մեռնի, իրեն

հետ էլ նոյնը կը պատահի, այսինքն՝ ինքն էլ կը փտի և իր մարմնից նոյնպէս կը մնան միայն ոսկրներ, հայրն իր վրայ լաց կը լինի՝ արդեօք և խնչու պիտի լաց լինի և այլն: Տուն վերադառնալու ժամանակ, հէնց գերեզմանատանը՝ բաց է թողնում հօր ձեռքը և վազում թիթեռնիկի քամակից, նրան բռնելու: Չը կարողանալով թիթեռնիկը բռնել, վերադառնում է հօր մօտ և ասում. «Հայրիկ, մենք դարձեալ կը գանք այստեղ, չէ՞»: Այստեղ մանուկը մահաւան մասին խօսում է այնպէս, որի ժամանակ մեռնողի ստամոքսն է ցաւում և ոչ էլ զուլիւր:

Առողջ և կանոնաւոր երեխաների մէջ աղտոտ առարկաներից զգաւոր զգացումը շատ թոյլ է, միայն եթէ այդ զգացումն արեւստական կերպով չեն դօրացրել: Մանուկները չեն գարշում իրենց ձեռքը վերցնելու, նայելու և դիտելու այնպիսի առարկաներ, որոնց ձեռք անգամ մօտեցնելու զգում են հասակաւորների: Մանուկները չեն գարշում և այդ կողմից տրոնները: Մանուկները չեն գարշում և այդ կողմից խտրութիւն չեն անում: Նրանք շատ անգամ յամառութեամբ հրաժարւում են խմել մի գաւաթ փոքր ինչ խանձած կաթը, բայց միևնոյն ժամանակ ձեռքերին այս և այն կողմն են քաշ տալիս սատկած մուկը, ճնճղուկի և ուրիշ կենդանիների դիակներ, որոնց վրայ հասակաւորները գարշանքով են նայում և այդ պատճառով մանուկներին տանից դուրս վանում իրենց հետաքրքիր առարկաների հետ միասին: Մի փոքրիկ աղջիկ, որտեղից է լինում՝ գտնում է մի դոգո (жаба), այնքան է ուրախանում իր այդ գիւտի վրայ, որ սկսում է աղաղակել. «Ա՛յ իմ դոգոշիկ, հօգեակ, սիրուն դոգոշիկ» ու համբուրում է նրան: Այդ

աղջիկը փողոցում պատահած ամեն մի անծանօթ շան պատրաստ էր գրկել, համբուրել, մոնում էր հէնց նոր ցկնած շան բունը. բռնում էր գորտեր, մկներ, սարդեր և այլն: Ամեն մի շրջմոլիկ կատու կամ շուն նրա բարեկամներն էին:

Մանուկների երկիւղը մտացածին էակներից անկասկած պատւաստւած և արւեստական մի վախ է, որ առաջանում է հասակաւորների զրոյցների, հէքիաթների և այլ այդ տեսակ առասպելների ընթերցանութեան ազդեցութեամբ: Այդ երկիւղի ծագման առաջն առնել բաւական դժւար է, որովհետեւ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը հաւատում է զանազան տեսակ չար ոգիների, կախարդների, դեերի և այլն գոյութեան. խզել մանկան յարաբերութիւնը տգէտ, անկիրթ դասակարգերին պատկանող անձնաւորութիւններից անկարելի է, նրանք չափազանց սերտ շաղկապւած են մեր կեանքի հետ: Այդ կողմից մեղսակից է զբաղանութիւնը, որ ժամանակ առ ժամանակ ընծայաբերում է մանուկներին զանազան ահաւոր պատմութիւններ. այդ պատճառով մանկան ընթերցանութեան զրքերի ընտրութիւնը պէտք է զգուշաւոր լինի: Յամենայն դէպս մտացածին էակներից մանուկների երկիւղի չափը, յաճախ կամ հազադէպ լինելը կախւած է հոգատար դաստիարակութիւնից: Կարելի է դործն այնպէս տանել, որ երկիւղի այդ տեսակը համարեա գոյութիւն չունենայ, բայց և կարելի է այնպէս անել, որ նա աճէ, ահաւոր չափեր ստանայ:

Եթէ կամենում ենք մանկան երեակայութիւնը ազատ պահել տխմար ցնորձներից և դրա հետ միասին մտացածին էակների անմիտ երկիւղներից, պէտք

է հոգ տանենք մանկան մտաւոր զարգացման մասին, պէտք է նրան ծանօթացնենք շրջապատող բնութեան առարկաների, մարդկային հասարակութեան և նրա կեանքի հետ: Մտացածին երկիւղներն անհեթեթութիւններ են, որովհետեւ նրանք հետեւանք են աշխարհի և նրա յատկութիւնների մասին առասպելական և տգէտ հասկացողութեան: Եթէ մանուկը կը համոզւի, որ իր շուրջը ամենեւին չը կան զարհուրելի էակներ, որ առասպելական և մտացածին աշխարհն ամենեւին նման չէ իրական աշխարհին, որ հէքիաթի մէջ ամեն ինչ չափազանցաբար է, լուսն ուղտ է դարձրած, այնժամանակ այլևս չի վախենայ: Մանաւանդ կարևոր է մանկանը տեղեկութիւններ հաղորդել բնութեան մի քանի ահաւոր թւացող երևոյթների մասին, ինչպէս են՝ փոթորկաբեր ամպերի, որոտումի և կայծակի, խստաշունչ հողմերի, մրիկի, քամու սոււոցի և կաղկանձիւնի մասին և այլն, նոյնպէս մարդկային կենցաղավարութեան մի քանի հաստատութիւնների, կարգերի և երևոյթների մասին, օրինակ՝ գողերի, աւազակների, բանտերի և այլն, իբրև այնպիսի հաստատութիւնների, որոնց նպատակն է հասարակութեան (ժողովրդի, անհատի) հանգստութիւնն ապահովել: Առհասարակ քննադատական վերաբերմունքը և գնահատութիւնը կատարող երևոյթների կարող են բաւական չափով թուլացնել ահաւոր տպաւորութիւնները:

Իբրև եզրակացութիւն մեզ մնում է յիշեցնել, որ ծնողները ոչ ուղղակի և ոչ անուղղակի, ոչ գիտութեամբ և ոչ անգիտութեամբ չը պէտք է պատւաստեն երկիւղ իրենց զաւակների մէջ: Նրանք միւր այս խորհուրդը զրժած կը լինեն, եթէ դաստիարակութեան

մէջ գործադրեն պատժի և պարգևի սխտեմը: Դաստիարակութիւնն այդ միջոցներով, նոյն է թէ դաստիարակութիւնը երկիւղի միջոցով: Պատիժը պատճառում է մարմնական կամ հոգեկան տանջանք: Սպասել տանջանք, կը նշանակէ կրել երկիւղ. այդպիսի դէպքում ոչ մի նշանակութիւն չունի այն պարագան, թէ պատիժը համարում ենք իրաւացի կամ թէ ոչ: Իւրաքանչիւր մի պատիժ իբրեւ տանջանք պատճառող առաջացնում է երկիւղ: Այդ պատճառով պատիժների օգնութեամբ դաստիարակութիւնը մի անժխտելի հակասութիւն է անվեհերութեան զգացում դաստիարակելու սխտեմին, այդ արդէն կը նշանակէ արմատացնել և զօրացնել երկիւղը:

Մանուկները կարող են վարակել երկիւղով կամ հասակաւորներից կամ ընկերներից: Հասակաւորներն իրենց վրայ խիստ հսկողութիւն պիտի ունենան, որպէսզի չը վարակեն մանուկներին: Պէտք է խոստովանել, որ հասակաւորները շատ յաճախ վարակում են մանուկներին վախկոտութեամբ, որովհետեւ ստէպ իրենք ենթակայ են նոյն թուլութեան: Այդ կողմից զգուշ պիտի լինեն դպրոցական այր և կին պործիչները, որովհետեւ նրանք հեշտութեամբ կարող են յանկարծական ահուսարսափ առաջացնել ամբողջ դասարանում և մինչև անգամ ամբողջ դպրոցում:

Մանուկները կարող են երկիւղով վարակել և միմեանցից երկչոտ մանուկների տոկոսը համեմատութեամբ մեծ է: Ուսուցիչները պիտի լաւ ճանաչեն երկչոտ մանուկներին և ամեն ջանք պիտի գործ դնեն նրանց մէջ զարգացնել անվեհերութիւն: Դպրոցում ոչ մի դէպքում թոյլ չը պէտք է տալ, որ երկչոտ մանուկները համա-

խմբեն միասին, ընդհակառակը նրանց պիտի ցրւել սրտոտների մէջ: Երկչոտները միասին համախմբելով երկիւղով կը վարակեն թէ միմեանց և թէ միւս մանուկներին: Զբօսանքի ժամանակ անտառում, դաշտում, նաւակում, եթէ նախատեսւում է այնպիսի մի դէպք, որ կարող է շփոթել կամ վախեցնել՝ այդպիսի հանգամանքում երկչոտ մանուկներին ամենևին աչքաթող չը պէտք է անել, նրանց թոյլ չպէտք է տալ առաջընթաց լինել, պէտք է խրախուսել և հանգստացնել. այլ խօսքով՝ նրանց պէտք է առաջնորդել ձեռքից բռնած, եթէ ոչ՝ հեշտութեամբ կարող են ընդհանուր ահուսարսափ առաջացնել:

Մանուկներին ամենևին չը պէտք է վախեցնել, նոյն իսկ կատակով: Երկիւղը, սարսափն առաջացնում են ամբողջ օրգանիզմի մէջ այնպիսի զօրեղ ցնցում, որի խոր տպաւորութիւնը մնում է երկար ժամանակ: Ես մինչև այժմ լաւ յիշում եմ, թէ ինձանից փոքր ինչ մեծ եղբայրս ինչպէս ինձ վախեցրեց:—Նա պահել էր մանկանոցի դռան ետևը, դռան ձեղքով տեսայ, որ նա այնտեղ թաքնւեց, բայց և այնպէս, երբ ներս մտայ, դռան քամակից դուրս պրծաւ ու ճչաց՝ ես սաստիկ վախեցայ: Այդ միևնոյնը կրկնւում էր յաճախ, և ամեն անգամ չէի կարողանում այնքան զսպել ինձ, որ չը վախենամ, մանաւանդ՝ եթէ այդ պատահում էր երեկոյան դէմ, թէև այս էլ պէտք է ասել, որ իւրաքանչիւր անգամ մօտենալով մանկանոցի դռան, բարձր ձայնով յայտարարում էի եղբորս, թէ գիտեմ՝ նա թաքնւած է դռան յետևը: Այդպիսի սարսափը, մանաւանդ յաճախ կրկնւած՝ կարող է անվեհերութեան զարգացմանը ֆլասել: Զօրեղ երկիւղը, թէև կտրականա-

առջացած՝ կարող է ունենալ չափազանց կորստաբեր հետեանքներ: Մի հետաքրքիր մանուկ դռան ճեղքից նայում էր տեսնելու, թե՛ մսագործն ինչպէս է մորթում հորթը: Մսագործը նկատում է այդ, բռնում է տղային, իբրև կատակ՝ կապում է նրա ձեռքերը, սկըսում է սրել դանակը և սպառնալ, թե՛ նրան պէտք է մորթէ, ինչպէս որ մորթում է հորթը: Այդ դէպքն այնպէս ցնցում է երեխային, որ այդ օրից սկսած ստանում է ընկնաւորութիւն և հոգեկան հիւանդութիւն:

Վաղ ժամանակներում ծնողները, մանաւանդ դայիակները՝ վախեցնում էին մանուկներին, որպէս զի նրանք շուտ քնեն և իրենք նրանց պահելուց ազատւեն: «Շուտով քնիր, ասում էին նրանք, եթէ ոչ բօքօն կը գայ քեզ կը տանի կամ մուրացկանը կը ձգի քեզ իր տոպրակի մէջ և կը տանի:» Պատահում էր, որ երեխան իսկոյն և եթ չէր ենթարկւում երկիւղի ազդեցութեան, սկսում էր հարցումներ տալ բօքօի և մուրացկանի մասին: «Ինչո՞ւ չես քնում», ընդհատում էր նրան դայիակը, «լսում ես, ահա եկել է բօքօն, դուռը ծեծում է», և իր խօսքերը հաստատելու համար սկսում է պատը ծեծել: «Այդ նա է, ահա գալիս է այստեղ... Լո՛ւր. լուր, շուտ փակիր աչքերդ»: Եւ երեխան սարսափահար կատարում է հրամանը: Բայց պատահում է, որ այնուամենայնիւ չի կարողանում շուտով քնել, տանջւում է և վերջապէս յուզւած և սարսափահար բռն է մտնում: Դրա հետեանքն այն է լինում, որ վատ երազ է տեսնում, գիշերը վախենում է, յանկարծակի վեր է թռչում, բարձրացնում է գլուխը, երբեմն անկողնում նստում, իսկ երբեմն պարկած՝ անշարժ աչքերը մի կէտի յառում, այդ ժամանակ նրա ամբողջ

կերպարանքն արտայայտում է սարսափ և գիտակցութեան բացակայութիւն: Իսկ եթէ հարցնում էք նրան զարթնելու պատճառը, նա ոչինչ չի պատասխանում, ոչ ոքի չի ճանաչում, առաւօտեան էլ ոչինչ չի յիշում՝ կամ ասում է՝ բօքօն, զարհուրելի բօքօն կամենում էր իրեն բռնել տանել, կամ թե՛ մուրացկանը կամենում էր իրեն ձգել տոպրակի մէջ և այդ տեսակ խօսքեր: Մէկ խօսքով, ինչ որ լսել էր անկողնում քնից առաջ, գալիս է նրա երևակայութեան առաջ, սարսափեցնում է քնի ժամանակ, ցնցում է նրա ամբողջ օրգանիզմը, ստիպում է նրան քնից վերթուելու, արթնանալու:

Առհասարակ երկիւղով կատակ անել, սարսափեցնել երեխաներին՝ անգթութիւն է, կարելի է ասել, անբարոյականութիւն է, ուստի այդ ոչ ոք թոյլ չը պէտք է տայ իրեն, եթէ մինչև անգամ կատակը թւի անմեղ և անվտանգ: Մենք լաւ չենք ճանաչում մանկան հոգին և այն, որ հասակաւորին թւում է դատարկ ու անմեղ մի կատակ, գուցէ մանկան օրգանիզմի վրայ ունենայ կորստաբեր հետեանք: Երկիւղից չափազանց ցաւած ու տանջւած սիրտը Ս. Տ. Ակսակովի իրաւացի թելադրել է նրան գրել հետեալ խօսքերը. «Մանկան սրտի մէջ երկիւղից առաջացած տանջանքներն այնպէս զարհուրելի են, որ նրանց վրայ ծիծաղելը յանցանք է... Թող օրհնեալ լինին նրանք, որոնք խնայում են մանկան վեհերոտ սիրտը և ազատում են նրան երկիւղ զգալուց»:

Աչքի առաջ ունենալով մանուկների անկատարելութիւնը, նրանց ուժերի թուլութիւնը և անփորձութիւնը, նոյնպէս և այն հանգամանքը, որ մանուկներին թերութիւնների մեծ մասի պատճառն իրենք հասակա-

ւորներն են, որոնք ժամանակին լիովին չեն բաւակա-
նացրել նրանց պահանջները, յաճախ լաւ օրինակներ
չեն տւել, դրանից պարզ հետևում է, որ մանուկների
հետ հասակաւորների վարմունքի հիմնական դեկավար
սկզբունքները պիտի լինին ոչ թէ անաբեկում ու զա-
նազան պատիժներ, այլ գործունէութիւն, մտերմու-
թիւն և սէր:

Դաստիարակչական ոչ մի խելացի սիստեմ դրա-
նից դուրս ուրիշ սկզբունքներով չի կարող առաջնորդ-
ւիլ. որովհետև դաստիարակութիւնը չի ձգտում հաս-
նելու պատժի և սպառնալիքների. նրա նպատակն է
օգնել զարգանալու տհաս և թոյլ էակներին: Սիրոյ,
մտերմութեան և զանազանակերպ գործունէութեան
մթնոլորտում միայն կարող են զարգանալ այդպիսի
էակներ: Ով մանկանը դաստիարակում է երկիւղի սիս-
տեմով, նա չէ հասկացել դաստիարակչական գիտու-
թեան ամենագլխաւոր, և տարրական սկզբունքները:
Կասկած չկայ, որ երկիւղը, իբրև դեկավար սկզբունք
դաստիարակութեան՝ ժամանակով կը վերջանայ, որով-
հետև երկիւղի մէջ զօրեղ է ամեն տեսակ եռանդի ճնշ-
ւումն ու նւաստացումը, իսկ խելք ու բանականութիւն
բոլորովին բացակայում են: Թէև մանուկները կարող
են յաճախ ի չարը գործ դնել իրենց դաստիարակների
համբերութիւնն և սէրը, բայց այնուամենայնիւ այդ
չէ խանգարում մեր յիշած սկզբունքների ընդարձակ
գործադրութեան. դարձեալ կրկնում ենք՝ դաստիարա-
կութեան նպատակն է օգնել թոյլերի և տհասների
զարգացմանը, որը հնարաւոր է միայն սիրով, համբե-
րութեամբ և ներդաշնակութեամբ:

XIV—XV Մանկան հոգին—պրօֆ. Սիկորսկու,
Թարգմ. Միս. Աս. և Ստ. Լ. 45 կ.

XVI Ժառանգականութիւնը և դաստիարակու-
թիւնը—Ռուդօլֆ Լեմանի, Թարգմ. Լ. Բաբայեանի 15 կ.

XVII Դաստիարակութեան կեանքի զարգացումը
Լեմանի:—Մանկան հոգեկան կեանքի զարգացումը
Թարգմ. Լ. Բաբայեանի 20 կ.

XVIII Ընտանեկան թատրոն.—Վ. Բ. Թարգմ.
Միս Ասիկեանի 20 կ.

XIX Մանուկը բնութեան մէջ. Ա. Արստալի.
Թարգմ. Մ. Ասիկեանի 15 կ.

XX Մանկան ծիծաղը.—Վ. Ռուդակովի և
XXI Բարոյագիտութեան դասաւանդումը —պրօֆ.

Լ. Սովաժի—15 կ.
XXII Երեխաների կապրիզներն ու դիւրագրգռու-
թիւնը. Ն. Կարցովի. ռս. Թարգմ. Մ. Սահակեան—20

XXIII—XXVI Երկիւղն ու անվեհերութիւնը սկզբ-
նական դաստիարակութեան ժամանակ, Կապտե-
րսի—50 կ.

ԱՄԲՈՂՁ ՇԱՐԻ ԳԻՆՆ Է 4 ՌՈՒԲԼԻ

Ճանապարհածախսը՝ 1 ռուբլուց ոչ պակաս զը-
նողների համար խմբագրութեան վրայ է.
Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакция „Аскеръ“

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0152203

№ 87

9012

Aprm.
2-55662

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊ.